СРЕДЊОВЕКОВНА
ПИСАНА КУЛТУРА БАЛКАНА
И СРЕДЊЕ ЕВРОПЕ

НАШЕ ИЛИ ТУЂЕ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ

2012

OURS OR ALIEN

WRITTEN CULTURE
IN THE BALKANS
AND CENTRAL EUROPE
IN THE MIDDLE AGES

NATIONAL LIBRARY OF SERBIA

2012

НАШЕ ИЛИ ТУЂЕ

СРЕДЊОВЕКОВНА ПИСАНА КУЛТУРА БАЛКАНА И СРЕДЊЕ ЕВРОПЕ

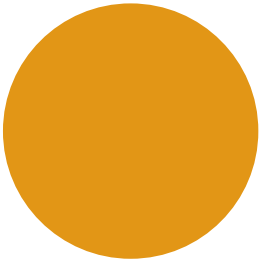

OURS OR ALIEN

WRITTEN CULTURE IN THE BALKANS AND CENTRAL EUROPE IN THE MIDDLE AGES

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Ikonomov, Nikola
Naše nebo cizí : písemná kultura na Balkáně a střední Evropa ve středověku = Ours or alien : written culture in the Balkans and Central Europe in the middle ages / [Nikola Ikonomov, Tomáš Klimek, Vladan Trijić]. – 1. vyd. – Praha : Národní knihovna České republiky, 2012. – 98 s. : barev. faksim.
Souběžný anglický text
ISBN 978-80-7050-606-6

801.82 * 82:316.3 * 82"04/14" * 316.73(495/498) * 316.73(4) * 091"04/14" * 091(=16) * 27-662:316.74 * 316.72/.75 * (495/498) * (4-191.2) * (497.2) * (497.11)
- písemnictví – balkánské země – 9.–18. stol.
- literatura a společnost – balkánské země – 9.–18. stol.
- středověká literatura – balkánské země
- středověká literatura – Evropa střední
- kulturní vlivy (balkánské) – Evropa střední – 9.–19. stol.
- kulturní vlivy (evropské) – balkánské země – 9.–19. stol.
- středověké rukopisy – Evropa střední
- středověké rukopisy – Bulharsko
- slovanské rukopisy – Srbsko
- křesťanství a kultura – balkánské země – 9.–19. stol.
- křesťanství a kultura – Evropa střední – 9.–19. stol.
- balkánské země – kulturní vztahy – 9.–19. stol.
- Evropa střední – kulturní vztahy – 9.–19. stol.
- kolektivní monografie

821.16.09 – Slovanské literatury (o nich) [11]

Education and Culture DG

Culture Programme

Ова публикација је објављена у оквиру међународног пројекта EMBARK поводом истоимене изложбе у Народној библиотеци Србије.

A publication issued as a part of the international project EMBARK and on the occasion of the homonymous exhibition at the National Library of Serbia.

1. издање / 1st edition

© Народна библиотека Србије, 2012 / National Library of Serbia, 2012
ISBN.....

СРЕДЊОВЕКОВНА
ПИСАНА КУЛТУРА БАЛКАНА
И СРЕДЊЕ ЕВРОПЕ

НАШЕ ИЛИ ТУЂЕ

OURS OR ALIEN

WRITTEN CULTURE
IN THE BALKANS
AND CENTRAL EUROPE
IN THE MIDDLE AGES

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ
2012

NATIONAL LIBRARY OF SERBIA
2012

садржај / contents

Од нашег до туђег – Једно чешко виђење средњовековне писане културе на Балкану 9
From Ours to Alien – A Czech View of Medieval Written Culture in the Balkans

Томаш Климек, Национална библиотека Чешке Републике / National Library of the Czech Republic

Бугарска рукописна баштина: прозор у прошлост 49
Bulgarian Handwritten Heritage: Window to the Past

Никола Икономов, Бугарска академија наука / Bulgarian Academy of Sciences

„Све и у свему Христос“. Српски удео у словенском рукописном наслеђу југоисточне Европе 71
Christ is All and in All. Serbian Contribution to Slavic Manuscript Heritage of Southeast Europe

Владан Тријић, Народна библиотека Србије / National Library of Serbia

ОД НАШЕГ ДО ТУЂЕГ – ЈЕДНО ЧЕШКО ВИЂЕЊЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ПИСАНЕ КУЛТУРЕ НА БАЛКАНУ

/

FROM OURS TO ALIEN – A CZECH VIEW OF MEDIEVAL WRITTEN CULTURE IN THE BALKANS

Томаш Климек:
Национална библиотека Чешке републике / National Library of the Czech Republic

„О, Икбале, колико је моралност Западне Европе далеко од тебе!“

... размишља Кара бен Немзи, главни јунак романа Карла Маја *У балканским гудурама* (*In den Schluchten des Balkan*, 1885–86), док посматра хигијенске навике младог сељака из бугарских планина. У „цивилизованом” делу Европе деветнаестог века, Балкан је сматран дивљом, егзотичном облашћу чија је култура под непосредним утицајем његових турских освајача и која се нарочито разликује од услова који владају у хришћанској Европи. Концепт страног и другачијег преживео је настанак независних

'Oh, Ikbal, how remote the morals of Western Europe are for you!'

…thinks Kara ben Nemsi, the main hero of the novel by Karl May In the Gorges of the Balkans (*In den Schluchten des Balkan*, 1885–86) when looking at the hygienic habits of a young villager from the Bulgarian mountains. In the 'civilised' part of Europe of the nineteenth century, the Balkans are considered as a wild, exotic region whose culture lies under the direct influence of the Turkish conquerors and is exceptionally different from the conditions of Christian Europe. The concept of oddity and otherness has survived the emergence of independent

балканских држава и траје до данашњих дана, јасно исказан у изразима као што је „балканска економија".

Није увек било тако, али процес који је за последицу имао ово отуђивање започет је већ почетком другог миленијума. Историјат културних односа и веза између Средње Европе и Балкана у средњем веку може се означити као историја отуђивања. Док су у деветом веку постојали врло живи контакти између две области и њихове културе узајамно знатно утицале једна на другу, током времена те везе су покидане, превасходно због последица два догађаја – Великог раскола у хришћанској цркви (1054) и турске најезде у Европу (од 1356).

Раскол између источног и западног хришћанства није био само ситничава препирка средњовековних теолога, иако највећи део њеног првобитног садржаја припадницима секуларног друштва изгледа управо тако. На теолошкој равни, главну улогу је имала дефиниција Светог Тројства и реч *filioque* (и Син) – према католичкој теологији, Свети Дух потиче од Оца и Сина, док у православној долази само од Бога Оца. Западна црква наглашава заједничку супстанцу и истоветне атрибуте који дефинишу тројединог Бога (свемогући, свеприсутан, и тако даље); источни теолози описују разлике између три божје особе. Док је на Западу бог једно не-лично, натприродно биће, перцепција личности Тројства на Истоку нагиње мистицизму, веза с богом сматра се циљем људског постојања и нагласак се ставља на лични контакт с Њим.

Православна црква је, заједно са византијским моделом државне управе, сачувала на Балкану начин размишљања и друштвене структуре које су у западном делу Европе преовлађивале у раном средњем веку. Исток није доживео реформисане монашке редове,

Balkan states and has lasted to this day, clearly expressed in sayings of the type 'Balkan economy'.

It was not always that way, but the process resulting in this alienation was started already at the beginning of the second millennium. The history of the cultural relations and ties between Central Europe and the Balkans in the Middle Ages could be labelled as the history of estrangement. Whereas in the ninth century, there were very active contacts between the two areas and the cultures of both territories influenced one another significantly, in the course of time these ties were severed predominantly by the consequences of two events – the Great Schism of the Christian Church (in 1054) and the invasion of the Turks into Europe (from 1356).

The East–West Church Schism was not a mere petty squabble of medieval theologians, however much of its original content can seem precisely this way to a secularised society. On the theological level, a key role is played by the definition of the Holy Trinity and the word *filioque* (and the Son) – according to Catholic theology, the Holy Spirit comes from the Father and Son while according to Orthodox theology only from God the Father. The Western Church emphasises the joint substance and the same shared attributes which define the three-in-one God (omnipotent, omnipresent etc.); Eastern theologians describe the differentness of the three Godly persons. Whereas in the West, God is an impersonal, supernatural being, the personality perception of the Trinity in the East leads to a tendency towards mysticism, connection with God is considered as the aim of human existence and emphasis is placed on personal contact with Him.

The Orthodox Church along with the Byzantine model of administration preserved in the Balkans the ways of thinking and social structures that had dominated in the western part of Europe in the Early Middle Ages. The East

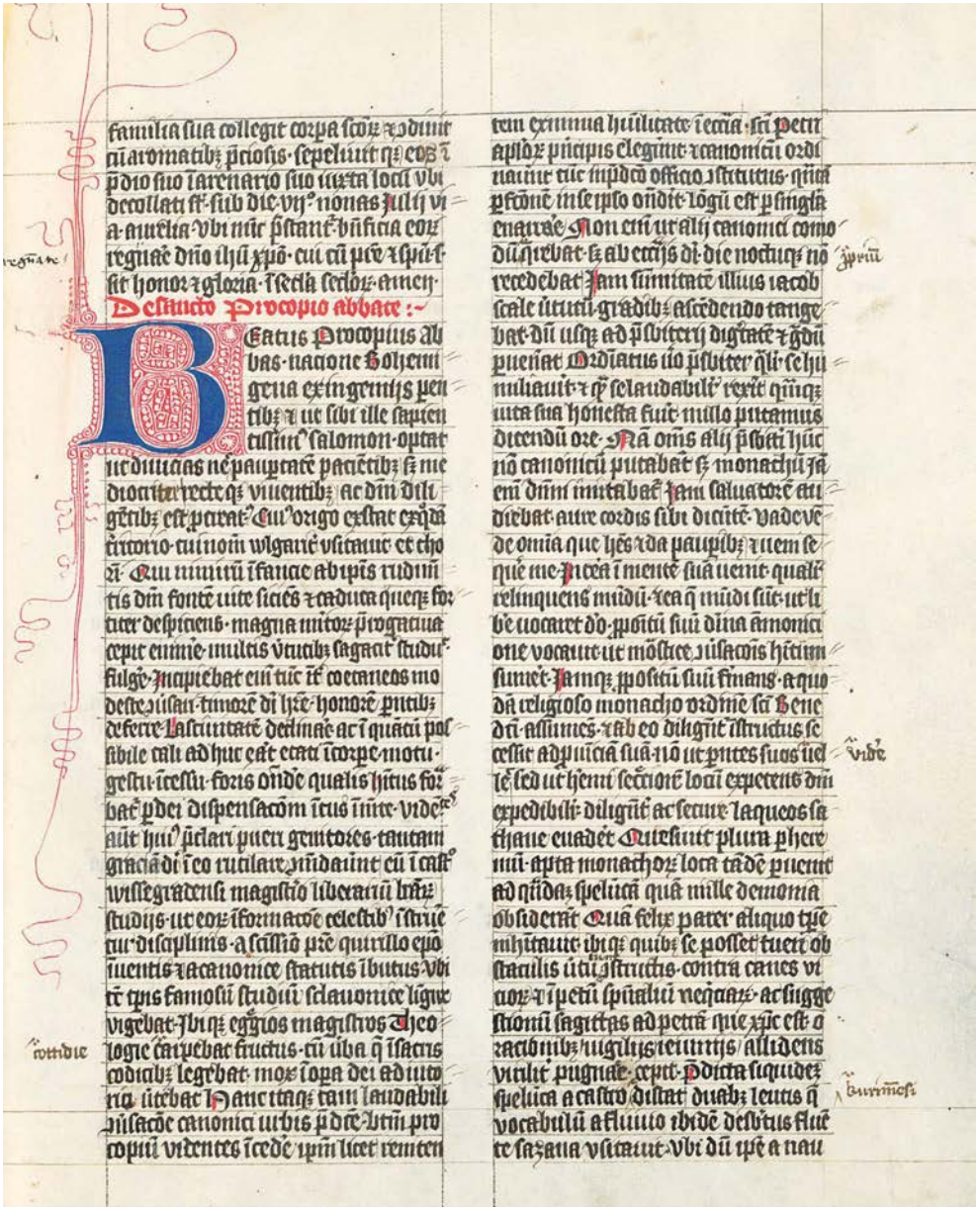

Прокопијева легенда Vita maior у рукопису чешког порекла из последње трећине четрнаестог века, један од најзначајнијих текстова који се односе на личност оснивача манастира у Сазави, NL CR XIV. A. 7, f. 15r.

The legend of Procopius Vita maior from a manuscript of Czech provenance from the last third of the fourteenth century, one of the most important texts related to the person of the founder of the monastery in Sázava, NL CR XIV.A.7, fol. 15r

нити се ту појавио западни тип градова са њиховим повластицама. Последица тога је била да је од зрелог средњег века начин живота у те две области почео значајно да се разликује. С извесним закашњењем у односу на Запад, у Средњој Европи у тринаестом веку сведоци смо пресудног друштвеног и културног преокрета, када су долазак готице и нових редова, цистерцита и премонстраната, технолошки напредак и интензивна колонизација довели до промене система државне управе, настанка густе мрежа парохија и оснивања слободних градова. Са успоном новог животног стила постепено се изменила парадигма читавог друштва; такође су се изменили доживљавање простора и времена, однос према раду и погледи на друштво.

Развој на Истоку је био супротан. Правило св. Василија из Цезареје (Regulae Fusius tractae) из четвртог века које су следили православни монаси ставља тежиште на физичи рад који запрема значајан део дана и распоређен је у складу са временом за појединачне молитве. У каснијим текстовима источног монаштва, ипак, овај аспект потпуно нестаје и рад се повлачи пред богослужењем. Слично томе, кроз теолошка дела настала у православној средини можемо посматрати како мистицизам хришћанског истока води затварању у манастире или у испосничко издвајање. Док се реформисани западни редови активно укључују у политичке послове, учествују у колонизацији ненасељених територија, и тако даље, хришћанство у источном облику није могло да створи подстицај који је на Западу допринео друштвеним и културним променама током зрелог средњег века.

Тврдња о одсуству градске културе на византинизованом Балкану на први поглед се може оспорити бројним извештајима о зачуђености учесника крсташких ратова у сусрету с Константинопољем, као упадљиво урбанијом

did not experience the reformed monastic orders, nor did western types of towns with their privileges emerge here. As a consequence, the way of life in both areas began to differ significantly from the High Middle Ages. With a certain time delay as against the West, we witness in Central Europe in the thirteenth century a distinct social and cultural turning point, when the arrival of the Gothic and the new orders of Cistercians and Premonstratensians, technological progress and intensive colonisation lead to a change of the system of state administration, a dense parish network is formed and free towns are founded. With the rise of a new lifestyle, the paradigm of the entire society gradually changes; the ways of perceiving time and space, the relation to work as well as the view of society are transformed.

The development is the opposite in the East. The Rule of St Basil of Caesarea *(Regulae Fusius tractae)* from the fourth century, which is followed by monks in Orthodox monasteries, places emphasis on physical work forming a significant part of the day arranged based on the time for individual prayers. In the later texts with Eastern monasticism, however, this aspect entirely disappears and work gives way to liturgy. Similarly, with the theological works from the Orthodox milieu, we can observe that the mysticism of the Christian East leads to closure into cloister or hermitage seclusion. Whereas the reformed Western orders actively engage in political affairs, take part in the colonisation of unsettled territories, etc., Christianity in the Eastern form could not create the stimulus which in the West contributed to the social and cultural changes of the High Middle Ages.

The claim of the absence of urban culture in the Byzantinised Balkans could at first sight be contested by the numerous reports of the wonder of the participants of the Crusades in becoming acquainted with Constantinople as with a distinctly more urban milieu than to which they

средином од оне на коју су навикли на Западу. Ипак, период највеће славе овог града давно је прошао и у зрелом средњем веку он је живео само у свом језгру. Западни путници и ходочасници из четрнаестог века били су највише изненађени већ у првом додиру с Константинопољем, видећи да је то пре грозд насеобина које су међусобно одвојене пространим пољима и баштама, него један велеград. Компактнији изграђени део чинио је само најужи центар и област у северном делу града где се налазила трговачка колонија Ђеновљана. У то време, према проценама, од првобитних милион становника остала је само једна десетина.

У зрелом средњем веку, на Балкану су сигурно постојали градови – велика трговинска средишта а највећи су очигледно достигли значајну величину у погледу површина под грађевинама и броја кућа. Оно што није било исто, био је њихов правни статус који се није разликовао од раносредњовековних трговачких насеобина, а то није дозвољавало формирање грађанске класе и настанак новог стила живота као у западноевропским градовима.

Период деветог и десетог века – Великоморавска мисија и њени исходи

Као што је раније поменуто, изгледа да је у раном средњем веку ситуација била сасвим другачија. Напокон, читава Средња Европа није географски удаљенија од Балкана него од западних делова континента. Праг је удаљен од Софије отприлике исто као од Рима или Монпељеа у Лангедоку (1.200 км); путовање до Београда је дугачко колико и до Венеције у северној Италији или до Ремса у Француској (800 км).

У другој половини деветог века, у прво време из којег имамо домаће писане изворе из обе области, културни утицаји између Средње Европе и Балкана били су

were accustomed from the West. Nevertheless, the period of the city's greatest glory was long past and in the High Middle Ages the city already lived only from its core. Western travellers and pilgrims from the fourteenth century were then most surprised already in their first contact with Constantinople, seeing that rather than a great city it was a cluster of settlements separated from one another by large fields and gardens. A more compact built-up area was formed only by the narrowest centre and the area in the northern part of the town where the Genoa trade colony was. At that time, already only a tenth of the original million denizens remained according to estimates.

In the High Middle Ages, market towns must have existed in the Balkans themselves and the largest centres apparently achieved also considerable size in terms of the built-up area and number of houses. What was dissimilar however was their legal status, not differing from the early medieval market settlements, which did not allow the formation of a burgher class and emergence of a new lifestyle like we see in Western towns.

The Period of the 9th and 10th Centuries – Great Moravian Mission and Its Outcomes

As has already been mentioned, in the Early Middle Ages the situation appeared completely different. After all, Central Europe is not geographically more distant from the Balkans than from the western areas of the continent. Prague is separated from Sofia by roughly the same distance as from Rome or Montpellier in Languedoc (1,200 km); the journey to Belgrade is of similar length like that to Venice in North Italy or Rheims in France (800 km).

In the second half of the ninth century, at the time when we have domestic written sources from both areas available

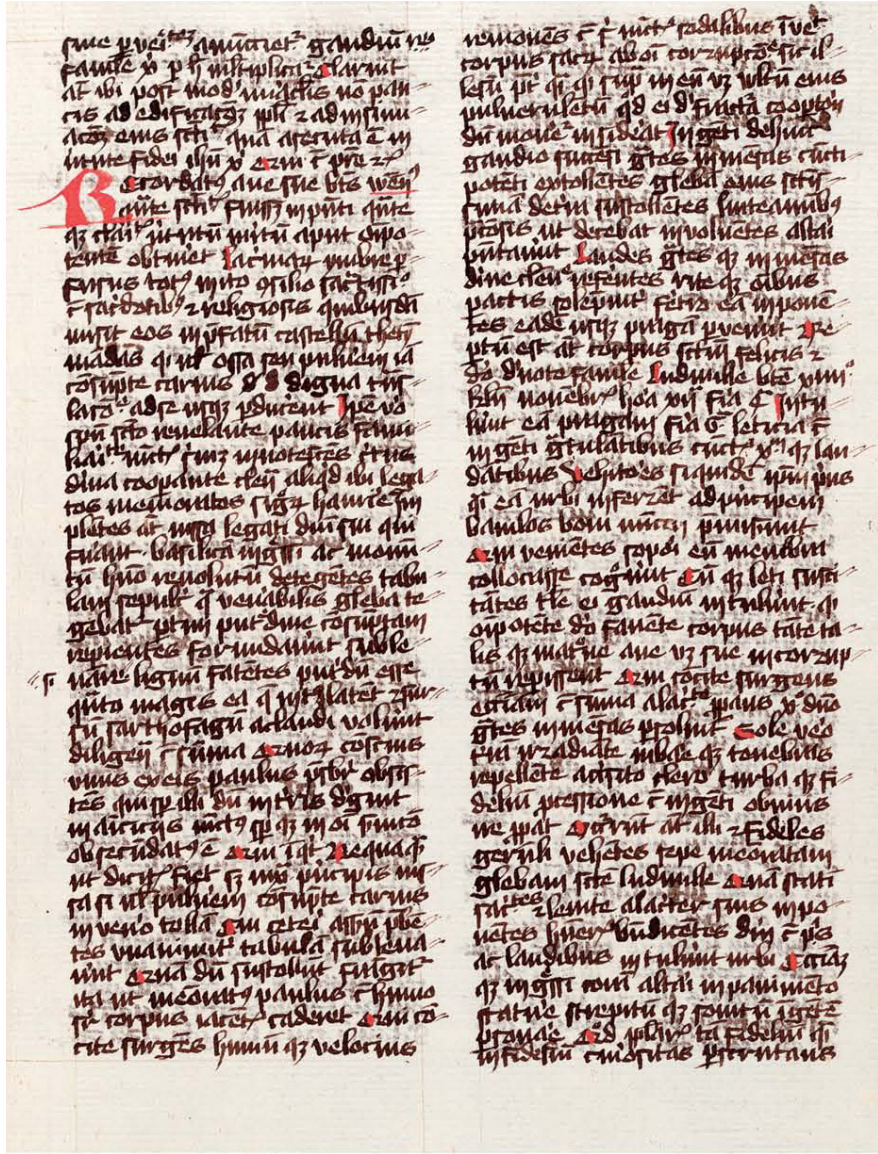

Део Кристијанове легенде **о** светом Вацлаву у рукопису чешког порекла, из 1405-1415, NL CR I. B. 36, f. 135r.

Part of *Christianus' Legend* **on St Wenceslas in a manuscript of Czech provenance, from 1405–1415, NL CR I.B.36, fol. 135r**

веома интензивни. Лингвисти претпостављају да је на целој овој територији словенска популација првобитно говорила један језик, такозвани прасловенски; он је имао више различитих дијалекатских варијанти од којих су постепено настали посебни словенски језици, али у раном средњем веку људи нису имали већих проблема да се међусобно разумеју. Гледано споља, словенска Средња Европа заједно с Балканом у извесним аспектима деловала је као културно јединствен простор који се у неким хроникама назива Славонија (Slavonia). На пример, према Адаму из Бремена који је писао у другој половини једанаестог века, Славонија „се у ширину ... простире од југа до севера, тачније од реке Лабе до Скитског (Црног) мора"; у погледу дужине, чини се да почиње код наше Хамбуршке диоцезе и простире се на исток, кроз бескрајне просторе Бугарске, Мађарске и Грчке. Пољак Гал Аноним (Gallus Anonymous), неколико деценија касније, назива Пољском северни део Славоније (чију територију дефинише према античком моделу), која се простире од Данске, кроз Корушку и Мађарску до Тракије, а на југозападу такође обухвата област од Епира до Истре. У Југоисточној Европи, словенско становништво у средњем веку било је раширено на већој територији него данас. На пример, у седмом и осмом веку Словени су држали Пелопонез и ту водили жестоке битке с Византијским царством а словенски језик се још у петнаестом веку говорио у планинама Тајгетос, на југу полуострва.

Ипак, назив Славонија не налазимо у свим локалним историографским делима на прелазу у дванаести век. Савремени чешки хроничар, Козма (Cosmas) одбацује концепт Славоније, тај назив уопште не срећемо у његовој хроници, и чешке земље представља као саставни део Германије. То је један аспект Козминог

for the first time, the cultural influences between Central Europe and the Balkans were very intense. Linguists suppose that in all of this territory the Slavic populace originally spoke one language, so-called Proto-Slavic; it had several different dialectal variants, from which the individual Slavic languages were gradually created, but in the Early Middle Ages people still did not have greater problems making themselves understood to each other. Outwardly, Slavic Central Europe along with the Balkans appeared in certain aspects like a culturally unified territory, which some chroniclers labelled Slavonia. For instance, according to Adam of Bremen, writing in the second half of the eleventh century, Slavonia 'in width ... spreads from south to north, specifically from the River Elbe to the Scythian (Black) Sea; in terms of length, it appears that it has its beginning at our Hamburg diocese and stretches to the east with unending spaces all the way to Bulgaria, Hungary and Greece.' The Pole Gallus Anonymous a few decades later labels Poland as the northern part of Slavonia, whose territory he defines according to the Antique models such that it stretches from Denmark through Carinthia and Hungary to Thrace and in the southwest includes also the area from Epirus to Istria. In Southeast Europe, the Slavic population in the Middle Ages was spread on a wider area than today. For example in the seventh and eighth centuries the Slavs held the Peloponnese, waged hard battles there with the Byzantine Empire and Slavic was still spoken in the Taygetos Mountains in the south of the peninsula in the fifteenth century.

We do not, however, encounter the label Slavonia in all of the local historigraphical works of the turn of the twelfth century. The Bohemian chronicler of that time Cosmas rejects the concept of Slavonia, we do not find this label in his chronicle at all and he presents the Czech lands as a component of Germania. It is one of the aspects

недвосмисленог поистовећивања чешких земаља са западном цивилизацијом и латинском културом о којем ће касније бити више речи.

У вези са околностима у другој половини деветог века, поред заједничког прасловенског језика треба узети у обзир и тадашњу политичку поставку која се знатно разликовала од ситуације у зрелом и касном средњем веку. Пре свега, потребно је рећи да су ове области биле у директној сфери утицаја средњоевропске силе Великоморавске кнежевине у време њеног највећег територијалног простирања под Свјатоплуком Првим у чијем је суседству на југоистоку била Бугарска која је владала већином словенског Балкана, и да су два царства већ у претходном периоду одржавала тесне трговинске везе.

Што се тиче раносредњовековних културних веза између Средње Европе и Балкана, недвосмислено је била пресудна мисија у Моравску двојице браће из Солуна, Ћирила и Методија, и каснија активност њихових ученика. Када се, 862, моравски кнез Растислав обратио византијском цару Михајлу Трећем тражећи да му помогне у христијанизацији земље, била је то, пре свега, мудра политичка одлука. Рим, са тадашњим папом Николом Првим којем се моравски владар прво обратио, није био у стању да прилагодљиво реагује на захтев за независношћу од источнофраначке црквене дијецезе (са седиштем у граду Пасау), и у том светлу је избор Византије изгледао као једноставније решење. Осим тога, Византијском царству није сметао захтев да се богослужење врши на словенском језику. Договор је био повољан за обе стране; Византија је радосно дочекала истовремено јачање свог утицаја на рачун папе и Франака. Источно царство је водило расправе с папом због далматинске обале, а Источна Франачка је послала своје мисионаре у Бугарску, на незадовољство

of Cosmas' unequivocal identification of the Czech lands with Western civilisation and Latin culture, which will be discussed below.

For the situation of the second half of the ninth century, it is necessary besides the shared Proto-Slavic language to take into consideration also the political arrangement then, which was considerably different from the situation of the High and Late Middle Ages. It is predominantly necessary to say that the direct sphere of influence of the Central European power Great Moravia at the time of its greatest territorial extent under Svatopluk I was neighboured on the southeast by Bulgaria, ruling the majority of the Slavic Balkans, and the two empires had maintained close trade ties with each other already in the previous period.

For the early medieval cultural ties between Central Europe and the Balkans, the mission of the two brothers from Thessaloniki Cyril and Methodius to Moravia and the subsequent activity of their students are clearly crucial. When in 862 Duke of Moravia Rostislav addressed Byzantine Emperor Michael III with a request for assistance in Christianising the land, it was foremost a prudent political decision. Rome headed by the pope then Nicholas I, who had been contacted first by the Moravian sovereign, was not able to react flexibly to the request of independence from the East Frankish ecclesiastical diocese (headquartered in Passau), and in this regard the Byzantine selection seemed to be trouble-free. Moreover, the Byzantine Empire was not bothered by the request for liturgy in the Slavic language. The arrangement was mutually advantageous; Byzantium welcomed similar strengthening of its influence at the expense of the pope and the Franks with joy. The Eastern Empire was in a dispute with the pope over the Dalmatian coast, and East Franconia sent its missionaries to Bulgaria to the displeasure of Byzantium. An ally in Central Europe could in future play an important role in this political chess

Византије. Ма који савезник у Средњој Европи могао би у будућности играти важну улогу у овој политичкој партији шаха. Да је Византија погодила у мету потврдила је реакција источнофраначког краља Лудвига Германског који је већ наредне године опсадио Девин, а Растислав је морао да дозволи повратак латинског, баварског свештенства које је већ вршило покрштавање пре доласка солунске браће. Испоставило се да је избор мисионара био успешан. Двојица браће су свој сложени задатак схватила веома одговорно и добро употребила своје претходно искуство да би га извршила. Испоставило се да је једно од најважнијих питања у вези с мисијом од самог почетка било писмо, то јест, његово непостојање у великоморавској култури.

Ћирило, током већег дела свог живота Константин, традиционално представљан као интелектуална личност, склона размишљању, и одлично допуњена практичнијим Методијем, већ је уживао славу изузетно способног лингвисте. Макар је тако описан у легендама из тог времена. У *Животу Св. Ћирила у Панонској легенди* његова претходна мисија код Хазара у области северног Црног мора описана је прилично подробно. Ћирило је тако добро научио њихов језик да је могао да разговара о питањима догме с хазарским учењацима и да успе у одбрани хришћанства од јудаизма и ислама. Чудесне умне способности су један од пресудних атрибута његове светости, а писац легенде је додатно повећао учинак Ћирилових интелектуалних квалитета помињући догађај када је „одгонетнуо натпис на путиру у Светој Софији који је био написан на хебрејском и самарићанском и који нико други није могао да прочита и растумачи". У истом светлу га приказује и податак да је пред крај живота окупио двојицу свештеника-стенографа и „ускоро превео оба

game. That Byzantium had struck a nerve is proved by the reaction of King of East Franconia Louis the German, who in the very next year besieged Děvín, as a consequence of which Rostislav had to allow the return of Latin, Bavarian clergy, who had already been Christianising the land before the arrival of the brothers from Thessaloniki.

It turned out that the selection of missionaries was successful. The two brothers conceived their complex task very responsibly and in its fulfilment made good use of their previous experience. One of the most important questions of the mission from the beginning appeared to be a script, or its absence in Great Moravian culture.

Cyril, for most of his life Constantine, traditionally portrayed as of a meditative, intellectual character, excellently complemented by the more practical Methodius, had already earlier been celebrated as an exceptionally able linguist. He is at least depicted that way in the period legends. In *The Life of St Cyril* in *The Pannonian Legend*, his previous mission to the Khazars in the north Black Sea area is described in relative detail. Cyril learnt their language so well that he was able to discuss questions of dogma with Khazar scholars and succeed in the defence of Christianity against Judaism and Islam. Miraculous intellectual abilities are one of the key attributes for his sainthood, and the legendist increased the effect of Cyril's intellectual qualities further by mentioning the event when 'he deciphered the inscription on a cup in the Hagia Sophia which was written in Hebrew and Samaritan and no one could read it and interpret it'. He is placed in a similar light by the information that at the end of his life he summoned two priests-stenographers and 'soon translated all of the Scriptures except for the Book of Maccabees'. There was a reason this saint acquired the nickname 'philosopher'.

Cyril utilised his abilities to their full extent on his journey to Moravia. He could not imagine successful

Завета, осим Књига о Макавејцима". Овај светац је с разлогом добио надимак „филозоф".

Ћирило је своје способности у потпуности искористио на свом путовању у Моравску. Он није могао да замисли успешну мисионарску активност у земљи у којој језик локалног становништва није имао писани облик, и убрзо пошто је извршио свој претходни задатак одлучио је да створи алфабет који је недостајао. Његова глагољица, очигледно изграђена претежно на грчкој минускули (садржи бројне кружиће и слова која висе испод линије), разрешила је записивање носних сугласника и других посебних фонема словенског језика. У Бугарској се већ на крају деветог века из глагољице развила једноставна ћирилица, инспирисана грчком унцијалом (мајускулом). Она се показала веома виталном јер су је усвојиле све православне словенске земље. И данас се користи у Србији, Црној Гори, неким деловима Босне, у Македонији и Бугарској. У Русији се из ћирилице развило грађанско писмо (*гражданка*, у време Петра Великог) и каснија модерна азбука. Првобитна глагољица задржала се у извесном облику до наших дана у неким местима северне Далмације.

Питањем писма непосредно се бави један од текстова тог времена – расправа *О писменима*, коју је написао монах Храбар у Преславу, крајем деветог века. Циљ аутора је да покаже прикладност глагољице за записивање словенског језика, насупрот грчком алфабету. Иако је његов напор да спречи прелазак на ново писмо – ћирилицу, која је подсећала на грчку унцијалу коришћену у Византији, био неуспешан (она је у Бугарској усвојена већ крајем деветог века), Храбров текст нам данас пружа изузетни извор информација. Може се рећи да је предмет његовог интересовања и после хиљаду година једна од најважнијих тема већине савремених истраживача овог периода.

missionary activity in a land where the language of the local population had no written form, and soon after discharging his task he decided to create the lacking alphabet. His Glagolitic, building apparently mainly on Greek minuscule (it contains numerous circles and the letters hang on a line), resolved the notation of the nasal consonants and other specific phonemes of the Slavic language. A simple Cyrillic inspired by the Greek uncial (majuscule) script developed from Glagolitic in Bulgaria still at the end of the ninth century and showed great vitality, because it was adopted by all of the Orthodox Slavic lands. It is used to this day in Serbia, Montenegro, some parts of Bosnia, in Macedonia and Bulgaria. In Russia, Civil Script (*гражданка*, *grazhdanka*; under Peter the Great) and later modern Cyrillic alphabet developed from the Cyrillic. The original Glagolitic is still retained in a certain form to this day in some places in north Dalmatia.

The question of the script is directly dealt with by one of the period texts – the treatise *On Letters* by monk Chrabr in Preslav from the end of the ninth century. The aim of the author is to show the suitability of Glagolitic for capturing the Slavic language as against the Greek alphabet. While his effort to prevent the transition to a new alphabet – Cyrillic, which resembled the Greek uncial used in Byzantium, was unsuccessful (it was adopted in Bulgaria already at the end of the ninth century), Chrabr's text provides us with an exceptional source of information today. It is possible to say that the subject of the interest of the author here dovetails with one of the key topics of most researchers who are dealing with his period after thousands of years.

The creation of a script certainly has a much deeper impact than the mere production of written literary works. It means the progressive creation of the literary language. In the specific case of Old Church Slavonic, the future tense and participles stabilised, and under the

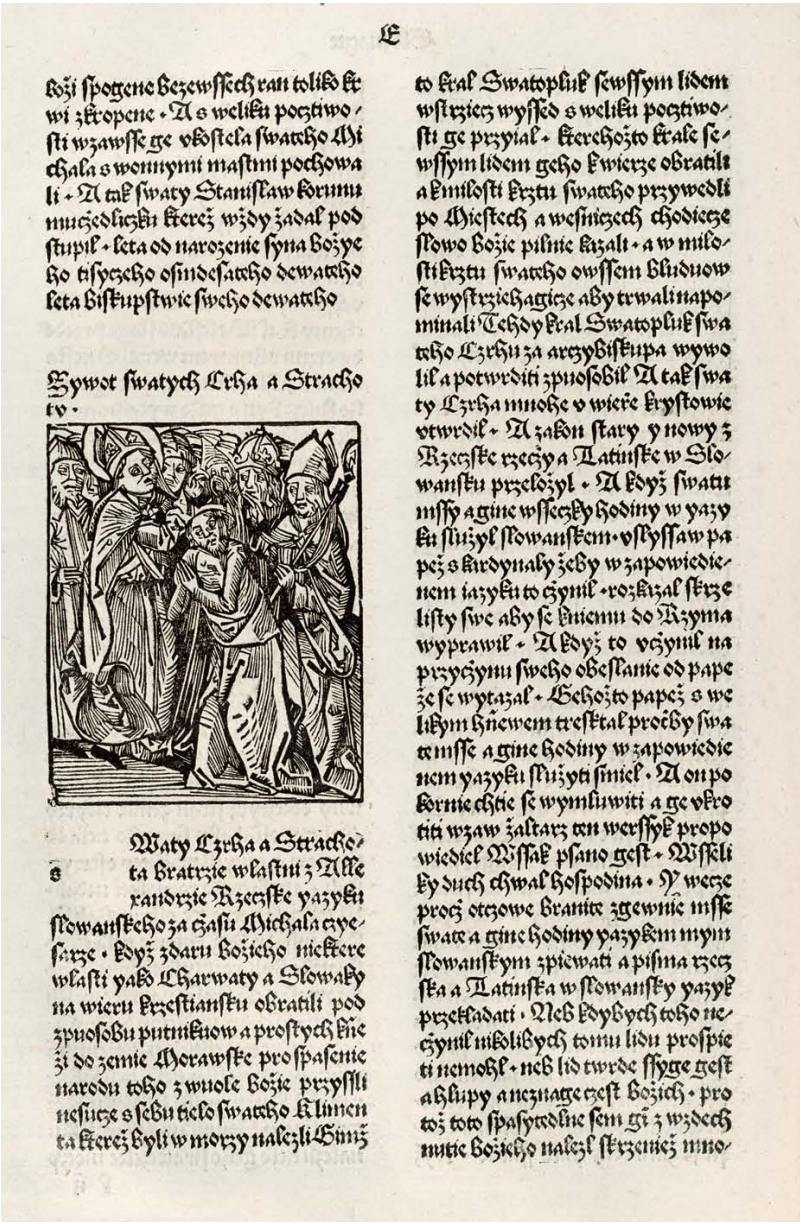

Ликовни приказ у дрворезу св. Ћирила и Методија који се помињу у старочешком облику као *Crha u Strachota*, у старочешком преводу *Златне леґенде (Legenda Aurea)* Јакоба од Ворагине (Jacobus de Voragine) у прашкој инкунабули из 1495, NL CR 42 D. 36, f. 92v.

A woodcut depiction of Cyril and Methodius referred to in the Old Czech form as *Crha* and *Strachota* in the Old Czech translation of *Legenda Aurea* by Jacobus de Voragine in a Prague incunabulum from 1495, NL CR 42.D.36, f. 92v

Хроника Александра Великоі, старочешки превод дела које се приписује Калистену, у рукопису из Јинджихов Храдеца, из треће четвртине петнаестог века, NL CR XVII. B. 6, f. 234r.

The Chronicle on Alexander the Great, an Old Czech translation of the work attributed to Callisthenes in a manuscript from Jindřichův Hradec from the third quarter of the fifteenth century, NL CR XVII.B.6, f. 234r

Стварање писма је свакако имало много дубље последице него што је писање књижевних дела. Оно је, постепено, довело до изградње књижевног језика. Што се тиче старословенског, усталили су се будуће време и партиципи, а због нужне потребе да се преводе текстови из разних области настала је нова терминологија. За њу су коришћене словенске речи са проширеним значењем, или су усвајане грчке речи, нарочито за војна и чиновничка звања, називе драгог камења, и тако даље. Далеко озбиљнија последица постојања књижевног језика, који је у великоморавском случају био веома сличан говорном језику локалног становништва (старословенски је настао је од солунског дијалекта прасловенског; разлике су биле веома мале) била је то што је омогућено стварање сопственог заједничког дискурса; језик дêла која се баве појединим темама утиче на сам облик у којем се те теме тумаче. Инсистирање Рима на латинском богослужењу било је, као и расправа о *filioque*, далеко од ситничавог каприца или израза конзервативности, био је то папин напор да сачува јединство латинског културног модела, макар и прилагођеног локалним потребама. Ипак, Великоморавска кнежевина и друге државе са словенским становништвом упутиле су се другим путем.

Текстови израђени за потребе моравске мисије Ћирила и Методија, или током ње, сачувани су до наших дана у каснијим преписима из једанаестог и дванаестог века и чувају се у руским библиотекама. То су углавном преводи грчких текстова. Језгро византијске културе преко њих долази у средњоевропску средину у претопљеном и прилагођеном облику – Константин се ослања на текстове Григорија Богослова, Дионизија Ареопагите и Јована Златоустог. Ипак, сачувани су и одломци личних нацрта и размишљања учесника мисије. У Деветој песми

pressure of the need to translate texts from various fields new terminology was created, for which Slavic words were used with augmented meaning or Greek words were adopted, specifically for military and administrative ranks, the names of precious stones, etc. A much more serious consequence of the existence of a literary language, which in the case of Great Moravia was very similar to the spoken language of the local population (Old Church Slavonic proceeded from the Thessaloniki dialect of southern Proto-Slavic; the differences were very small), is that it allows the creation of its own shared discourse; the language of the works dealing with specific topics influences the form of the interpretation of these themes itself. The insistence of Rome on the Latin liturgy was, just like with the dispute over *filioque*, not a quibbling caprice or expression of mere conservativeness, but the pope endeavoured to maintain the homogeneity of the Latin cultural model, albeit modified according to local specifications and needs. Great Moravia and other states with a Slavic-speaking population however set out on a different path.

The texts created for the needs of or during the Moravian mission of Cyril and Methodius have been preserved to this day in later copies from the eleventh through twelfth centuries, kept in Russian libraries. They are mainly translations of Greek texts. The core of Byzantine culture comes through them to the Central European milieu in a recast and adapted form – Constantine draws from the texts of Gregory of Nazian, Dionysius the Areopagite and John Chrysostom.

Nevertheless, also fragments of personal sketches and of the reflections of the actors of the mission have been preserved. In the ninth song of the canon on St Demetrius, patron saint of Thessaloniki, we read *inter alia*: 'Why ... are we deprived of your beauty for love of the Creator and walk through foreign lands and towns for ridicule, oh You blissful, of trilinguals and heretics?'

Канона Светог Димитрија, свеца заштитника Солуна, између осталог читамо: „Зашто ... смо лишени твоје лепоте, за љубав нашег Творца, и ходамо кроз стране земље и градове служећи за подсмех, о, ти, блажени, тројезичарима и јеретицима?"

Осим покрштавања и израде проповеди и библијских и патристичких текстова повезаних с њима, један од задатака мисије био је прерада закона великоморавске државе. За ту сврху, Методије је изабрао одговарајуће чланове законика Јована Схоластика под називом *Syntagma* и превео их на старословенски. Назив који је дао, *Nomokánon*, означавао је мешану збирку црквеног права и грађанског права које се односи на цркву. Текст је сачуван и читајући га можемо да пратимо типичан пример источнохришћанског метода аргументације. Појединачни чланови увек сумирају закључке екуменских сабора на којима је обрађено одређено питање, а цело дело почиње хронолошким пописом сабора. Тај попис се налази непосредно пре садржаја тема појединачних поглавља. Источно схватање о надређености екуменских сабора, чији су учесници просветљени Светим Духом, свим другим земаљским ауторитетима и о неповредивости њихових закључака које нико (чак ни римски бискуп, на Западу признат за поглавара хришћанске цркве) не може довести у питање, нити их даље одређивати, представљало је један од главних аргумената у подели хришћанске цркве и у будућности ће нарочито ометати све напоре ка приближавању.

Константин је још раније превео један знатно мањи законски акт познат под насловом *Zakon sudnyj ljudem* (*Судски закон за народ*), чија је основа византијски закон иконокластичких царева из осмог века, Лава Трећег и Константина Петог, под називом *Ecloga*. Он је прилагодио санкције и казне према западним моделима. Оба текста, прилагођена ситуацији у Великоморавској кнежевини

Besides Christianisation and the production of homilies, Biblical and Patristic texts associated with it, one of the tasks of the mission was the modification of the law of the Great Moravian state. For this purpose, Methodius selected the corresponding articles from the code of Johannes Scholasticus called *Syntagma* and translated them into Old Church Slavonic under the title *Nomokánon*, designating a mixed collection of ecclesiastic laws and civil laws dealing with the church. The text has been preserved to this day and in reading it we can observe a typical example of the Eastern Christian method of argumentation. The individual articles always summarise the conclusions of the ecumenical councils on the discussed question and the entire work begins with a chronological list of these councils, included just before the contents of the topics of the individual chapters. The Eastern perception of the superordination of ecumenical councils with the participants enlightened by the Holy Spirit over any other earthly authority and the inviolability of their conclusions, which nobody (hence not even the bishop of Rome in the West recognised as the head of the Christian Church) could complete or specify further, was one of the main bones of contention in the division of the Christian Church and in future distinctly impeded all efforts for rapprochement.

Constantine had even earlier translated a distinctly briefer act for the lay known under the title *Zakon sudnyj ljudem* [Court Law for the People], whose base is the Byzantine code of the iconoclastic emperors from the eighth century Leo III and Constantine V called the *Ecloga*, and modified the sanctions and punishments according to the Western models. Both of these texts adapted to the situation in Great Moravia form a curious conglomerate – they reflect the social situation of Moravia then but at the same time contain certain oddities of the Byzantine milieu.

представљају чудноват конгломерат – они одражавају друштвену ситуацији у Моравској, а истовремено садрже извесне необичности византијског миљеа. На пример, велики простор је посвећен кастратима и њиховој улози у друштву и цркви. Други занимљив део представљају правила која се односе на третман робова којима се у словенским земљама Средње Европе трговало и у наредним вековима, али о којима више нема директних извештаја у домаћим изворима.

Источни културни утицај на територији будућих чешких земаља не огледа се само у сачуваној литератури. У Великоморавској кнежевини, као и у Боемији тог времена, можемо видети балканске архитектонске утицаје. У Боемији, модел ротонде у Леви Храдецу покрај Прага исти је као у Поречу, у Истри. На жалост, могућности истраживања на овом пољу су врло ограничене; у најважнијим великоморавским средиштима сачувани су само темељи тамошњих цркава тако да своје знање заснивамо искључиво на археолошким истраживањима а тумачење утицаја потиче од поређења тлоцрта и типологије фрагментарно очуваних налаза. Типичан источни утицај који је документован археолошким налазима обухвата, на пример, мали засвођени торањ на крову, са дрвеном галеријом. За цркве је, природно, освећење веома важно; Ћирило и Методије су донели с Крима у Моравску реликвије светог Климента, свеца заштитника њихове мисије, тако да цркве посвећене њему на локацијама које иначе пружају мало материјала за тумачење указују на словенско образовање и обред. Такође, израда накита и уметничка обрада метала у Великоморавској, као и у Боемији, настала је на источним моделима и археолози су нашли бројне важне предмете.

После путовања у Рим где су браћа желела да папа одобри словенско богослужење и да рукоположи њихове ученике за свештенике (они сами нису били

Great space is for instance devoted to castrates and their role in society and the church. Another interesting aspect are the rules related to the handling of slaves, who were traded in the Slavic lands of Central Europe also in the following centuries but on whom we no longer have direct reports in the domestic sources.

The Eastern cultural influence on the territory of the future Czech lands was by far not reflected only in the literature preserved. In Great Moravia, just like in Bohemia at that time, we can observe Balkan architectural influences. In Bohemia, the model of the rotunda at Levý Hradec near Prague for example is seen in Poreč, Istria. The possibilities of examination in this field are unfortunately very limited; in the most important Great Moravian centres, only the foundations have been preserved of all the churches there, so that we draw all of our knowledge only from archaeological surveys and the interpretation of the influences comes from a comparison of the layouts and typology of the fragmentary preserved artefacts. The typical Eastern influence which is documented here in the archaeological finds includes for instance a copula with a wooden gallery. With churches, also the consecration is naturally important; Cyril and Methodius brought the relics of St Clement, the patron saint of their mission, with them from the Crimea to Moravia, and the churches consecrated to him thus in the localities with limited interpretation possibilities indicate Slavic education and rite. Also the jewellery making and artistic metalwork of Great Moravia as well as Bohemia then proceed from Eastern models and archaeologists also find numerous imported objects.

After his journey to Rome, where the brothers wanted the pope to approve of the Slavonic liturgy and ordain the students as priests (they themselves were not bishops) and where Constantine died, having assumed the new name of Cyril there before his death, Duke of Pannonia Kotsel

епископи), и где је Константин умро, узевши пре смрти ново име – Ћирило, панонски кнез Коцељ постигао је да Методије буде рукоположен за епископа и моравско-панонског архиепископа, са седиштем у Сирмијуму. Парадоксално је то што Методије никад није ушао у своју црквену престоницу, данашњу Сремску Митровицу, јер је за његовог живота припадала Бугарској која је била непријатељ Моравске и Византије. Проглашење Методија за епископа Сирмијума ипак је имало велик симболички значај. Престо у граду који је био родно место неколико римских царева (Аурелије, Проб, Трајан Деције, Максимин, Грацијан), и где је црквени сабор 351. расправљао о Аријановој заблуди значио је формално задужење за целу област Велике мађарске низије. То није нимало изменила чињеница да су Сирмијум 582. разорили Авари, те је престо био празан дуго година. До средњег века није много сачувано од античког изгледа града, на шта указује данашња, сасвим провинцијска, барокна панорама која се помаља изнад обале Саве. Такође је занимљив даљи историјски развој града и словенског богослужења. Године 1018, Сирмијум је опсадила Византија, 1072. Мађари, али локални манастир светог Димитрија Солунског, у којем су живели грчки, словенски и мађарски монаси и који је био важна економска јединица јер је поседовао имања на Дунаву све до Вишеграда (Мађарска) и на Тиси око Сегедина, где је контролисао трговину карпатском сољу, преживео је све политичке промене. У областима под својим утицајем спроводио је мисије на словенском језику међу словенским становништвом, и то је трајало све до 1344. када су су позвани латински монаси из Њитре у Горњој Мађарској (сада Словачка).

achieved that Methodius was ordained as a bishop and Moravian-Pannonian archbishop with his headquarters in Sirmium. The paradox is that Methodius never entered his ecclesiastical metropolis, today's Sremska Mitrovica, because during his lifetime it belonged to the Bulgarian state, which was an enemy of Moravia and Byzantium. The ordination of Methodius as the bishop of Sirmium however had a significant symbolic meaning. The throne in a city which was the birthplace of a number of Roman emperors (Aurelius, Probus, Trajan Decius, Maximinus, Gratian) and where the church council discussing the question of the Arian fallacy was held in 351 meant the formal aegis over the entire area of the Great Hungarian Lowland. Nothing in this was changed by the fact that Sirmium was destroyed by the Avars in 582, the throne was unoccupied for long years and not very much was preserved from the ancient appearance of the town to the Middle Ages, which is indicated by today's already provincial, Baroque panorama looming over the bank of the Sava. Also the further development of the history of this town and the Slavonic liturgy there is interesting. In 1018, Sirmium was seized by Byzantium, in 1072 by the Hungarians, but the local monastery of Demetrius of Thessaloniki, in which Greek, Slavic and Hungarian monks lived and which was an important economic unit, because it owned properties on the Danube as far as Visegrad and on the Tisza around Szeged, where the monastery controlled trade in Carpathian salt, survived all the political changes. In the areas under its influence, it conducted missions in Slavic among the Slavic population, which was not stopped until in 1344 when Latin monks were called here from Nitra, Upper Hungary.

- *Хроника о Троји*, у рукопису из Јинџихов Храдеца, из треће четвртине петнаестог века, NL CR XVII. B. 6, f. 78r.
- *The Trojan Chronicle* in a manuscript from Jindřichův Hradec from the third quarter of the fifteenth century, NL CR XVII.B.6, f. 78r

Питање трајности источне културе у Средњој Европи

Моравска мисија физички није надживела своје првобитне учеснике. Методија је заробило баварско свештенство; иако је папа Јован Трећи поново одобрио словенско богослужење, Методије је умро 885. а баварски бискупи, предвођени Вишингом (Wishing), уз прећутни пристанак војводе Свјатоплука протерали су његове ученике из земље.

Истраживачи нису једногласни у томе до које је мере источна култура сачувана на територији чешких земаља, где се после упада Авара у Великоморавско царство (907) политичко језгро преселило у средишњу Боемију под династијом Пшемисловића. Неки претпостављају постојање словенских школа у Леви Храдецу поред Прага и у базилики Девице Марије у Прашком замку, али докази за или против нису много убедљиви. Утицаји се могу пратити на археолошким налазима – у Жалову у Леви Храдецу откривени су богати гробови са великоморавским накитом, а украси источног порекла пронађени су у Лумбеовом врту и Јелењем рову испод Прашког замка. На основу материјалних остатака се може претпоставити да је област Боемије на прелазу у десети век стајала на ивици утицаја Каролинга и Великоморавске. У сваком случају, после смрти Боживоја (у периоду од 888. до 891) јавља се приклањање латинској цркви.

Питање трајности источнословенске културе добило је на важности у периоду националног препорода, заједно са опсесивном славенофилском идејом. Труд да се траже и пронађу остаци словенске културе чак и тамо где је никад није било наставио се и у двадесетом веку, а сличне претпоставке су се добро уклапале у марксистичко тумачење средњовековне историје. Насупрот томе, неки

The Question of the Endurance of Eastern Culture in Central Europe

The Moravian mission did not survive physically its original actors. Methodius was imprisoned by Bavarian clergymen; while John VIII approved the Slavonic liturgy again, Methodius died in 885 and the Bavarian bishops led by Wiching with the silent consent of Duke Svatopluk drove Methodius' students from the land.

Scholars have not reached agreement on to what extent Eastern culture was preserved on the territory of the Czech lands, where after the incursion of the Avars into the Great Moravian Empire (907) the core of the political centre shifted to Přemyslid Central Bohemia. Some presume the existence of Slavonic schools at Levý Hradec near Prague and at the Basilica of the Virgin Mary at Prague Castle, but the evidence for or against is not very convincing. The influences can be observed from the archaeological finds – in Žalov at Levý Hradec rich graves with Great Moravian jewellery have been uncovered and ornaments of Eastern provenance have been found also in Lumbe's Garden and Deer Moat directly under Prague Castle. It is possible to presume from the material remains that the area of Bohemia at the turn of the tenth century stood at the edge of the influences of the Carolingian and Great Moravian milieux. In any case, there is an inclination to the Latin Church after Bořivoj's death (in the period from 888 to 891).

The question of the endurance of Eastern Slavonic culture gained importance in the period of the national revivals along with an obsessive Slavophile idea. The endeavour to seek and find traces of Slavonic culture even where there had never been any continued into the twentieth century, and similar hypotheses fit very well into the Marxist interpretation of the medieval history. On the contrary, some researchers today in reaction to

истраживачи данас, као реакција на уобичајену идеологију, потцењују утицај словенске културе на средњовековне чешке земље; савремена чешка историографија начелно не посвећује овој теми много пажње. Такође је било расправа о томе да ли су текстови на старословенском написани на терирорији Боемије, јер су већином сачувани каснији преписи који се најчешће чувају у руским библиотекама; њихово чешко порекло утврдили су неки лингвисти на основу лингвистичке анализе и, нарочито, присуства израза које означавају чехизмима. Под старословенским рукописима из чешког језичког миљеа превасходно се мисли на такозвани *Кијевски мисал* (или *Кијевске одломке*, или *Кијевске листиће*) из десетог века који садржи десет мисних форми западног обреда које је Константин превео с латинског и на такозване *Прашке одломке* (*Pražské zlomky*), који су вероватно написани у манастиру у Сазави (претпоставка на основу каснијих чешких језичких појава). То су два пергамента фолио формата писана глагољским писмом, искоришћена као повез за један каснији кодекс, који садрже молитве и делове богослужења на Велики петак. Такозване Прва и Друга старословенска легенда Светог Вацлава су чешког порекла.

У сваком случају, већ у средњовековним текстовима налазе се различита тумачења утицаја и доприноса словенске културе чешкој држави. Најранији чешки хроничар, Козма, потпуно пренебрегава „великоморавско наслеђе". У најкраћем облику извештава о крштењу Боживоја у Моравској, које је обавио Методије, али иначе нигде у хроници не откривамо ништа о активностима Ћирила и Методија и читамо да је моравски војвода Свјатоплук увидео своју грешку што је заратио са германским краљем Арнулфом који га је увек подржавао, те је у знак жаљења тајно побегао од својих владарских обавеза и ушао у манастир на планини Зобор. Концепт моравске државе и

the usual ideology underestimate the influence of Slavic culture in the medieval Czech lands; contemporary Czech historiography generally does not devote much attention to this topic.

There have also been disputes over which Old Church Slavonic texts were created on the territory of Bohemia, because mainly only later copies have been preserved, most frequently held in Russian libraries; their Bohemian origin has been determined by some linguists based on linguistic analyses and particularly the existence of expressions that they label as Czechisms. What is usually referred to as Old Church Slavonic manuscripts from the Czech language milieu are predominantly the so-called *Kiev Missal* (or *Kiev Fragments* or *Kiev Folios*) from the tenth century containing ten mass forms of the Western Rite translated by Constantine from Latin and the so-called *Pražské zlomky* [Prague Fragments], which are likely to have been written in the monastery in Sázava (assumed according to the later Czech language phenomena). They are two parchment folios written in Glagolitic script, used as the binding for a later codex, containing prayers and part of a Good Friday liturgy. The so-called First and Second Old Church Slavonic Legends of Saint Wenceslas are of Czech origin.

Nevertheless, different interpretations of the influence and contribution of Slavic culture for the Bohemian state can already be found in medieval texts. The earliest Bohemian chronicler Cosmas entirely ignores the 'Great Moravian legacy'. In complete brevity, he provides information on the baptism of Bořivoj in Moravia, which was conducted by Methodius, but otherwise we do not discover anything in the chronicle about the activity of Cyril and Methodius and we read of Duke of Moravia Svatopluk that he realised his mistake in having entered into a war with King of the Germans Arnulf, who had always supported him, and

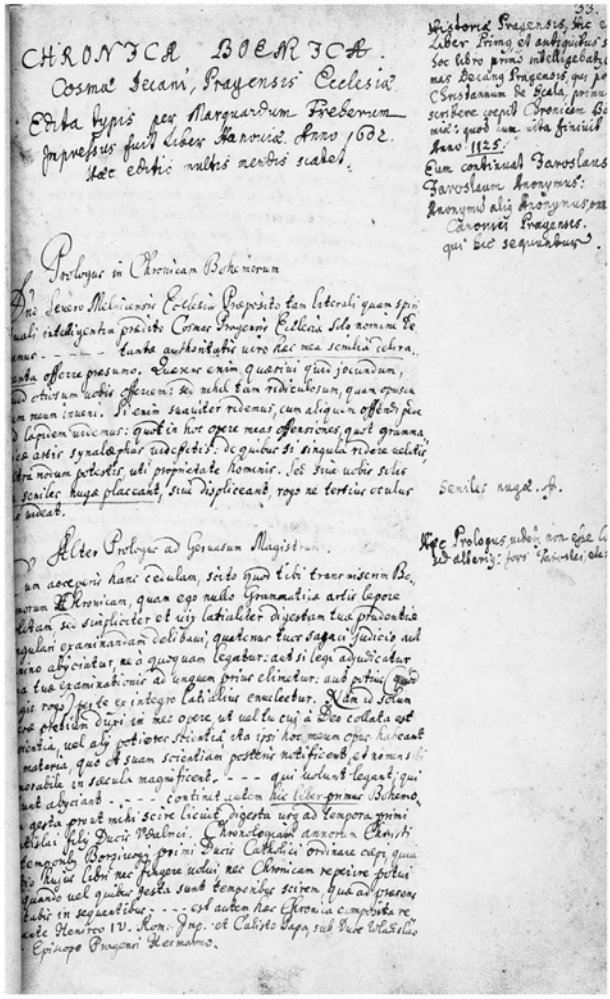

CHRONICA BOEMICA.
Cosmae Decani, Pragensis Ecclesiae
Edita typis per Marquardum Frebernum
Impressus fuit liber Hanoviae Anno 1602.
Hoc editio nullis nevdis scatet.

Prologus in Chronicam Bohemorum

Alter Prologus ad Generosum Magistrum.

Historia Pragensis, hic c
Liber primus et antiquitus s
Hoc libro primo intelligebat
mas Decanus Pragensis, qui po
Chronicam de Gesta, prima
scribere coepit Chronicen Bo
nis: quod tum ita finivit
Anno 1125.
Cum continuat Wavroslaus
Wavroslaum Anonymus:
Anonymus alij Anonymus pra
Chronici Pragensis.
qui hic sequuntur.

Senilis magd. A.

Hic Prologus nubeis non opus h
Ad alterum: post Wainslei, ob

therefore as proof of his regret he secretly escaped from his obligations as sovereign and entered a monastery on Mount Zobor. The concept of a Moravian state and its tie to Byzantine-Slavonic culture were in direct contradiction with Cosmas' interpretation of Bohemian history. He thus passed the existence of a Moravian state in the ninth century in silence, although he knew it well despite the fact that he was separated from the given events by already more than two centuries. In his version, the Bohemians came into an empty land and the first culture that they accepted from aboard was Latin.

Одломци из *Козмине хронике*, у рукопису из седамнаестог века из манастира св. Вацлава у прашком Новом граду (Nové Město), NL CR XV. D. 6, f. 33.

Excerpts from *Cosmas' Chronicle* in a manuscript from the seventeenth century from St Wenceslas' Monastery in the New Town of Prague, NL CR XV.D.6, f. 33

њених веза са са византијско-словенском културом били су у директној супротности са Козминим тумачењем чешке историје. Тако је он у тишини прешао преко постојања моравске државе у деветом веку, иако му је била добро позната упркос чињеници да га је од тих догађаја већ раздвајало више од два века. У његовом тумачењу, Чеси су дошли у пусту земљу и прва култура коју су споља примили била је латинска. Хроничар се још јасније изражава кад описује оснивање Прашке епископије и манастира бенедиктинки у Светом Ђорђу у Прашком замку. Цитира папино писмо у којем се наглашава да епископија треба да буде латинска а манастир по правилу Светог Бенедикта, „а не да следе обреде или секте бугарског или руског народа, или да користе словенски језик". Како пише у папином писму, надаље је важно да епископ буде „образован првенствено у латинском писму и да буде способан да култивише пустаре паганских срца плугом Речи". Још 1120-их година, док је писао хронику, Козма осећа потребу да на овај начин нагласи оправдање за избор латинске цркве и културе. Одсуство директних помињања култа на словенском језику у латинским хроникама довело је многе историчаре до скептичног гледања на његову раширеност, али јасно је да су хроничари, као представници латинске културе, имали интерес да о тим стварима ћуте.

Као противтежа томе стоји састав једне од најважнијих латинских легенди о Светом Вацлаву – Кристијанове верзије. Свакако треба узети у обзир различит датум настанка овог текста, чије је одређивање постало саставна тема обимних расправа на тему тумачења чешке историје, али можемо рећи да је прикупљено довољно доказа о аутентичности легенде и датирати је на крај десетог века. Кристијан (Christianus) тврди да се наставља на традицију Ћирила и Методија. Посвећује више простора Боживојевом крштењу које је обавио Методије, и уз њега крстио још

The chronicler expresses himself even more clearly in the description of the foundation of the Prague bishopric and the monastery of the Benedictine nuns at St George's at Prague Castle. He quotes the papal letter, which emphasises that the bishopric is to be Latin and the monastery under the Rule of St Benedict, 'but not following the rites or sects of the Bulgarian and Russian nations, or according to the Slavic tongue'. As the papal letter says, it is further important that the bishop be 'educated primarily in Latin script and could cultivate the wasteland of the pagan hearts with the ploughshare of the word'. Still in the 1120s, when he was writing his chronicle, Cosmas felt the need of stressing the justification of the selection of the Latin Church and culture in this way. The absence of direct mentions of the Slavonic cult in the Latin chronicles led many historians to sceptical views on its spread, but it is clear that the chroniclers as representatives of Latin culture had an interest in remaining quiet about these affairs.

This is counterbalanced by the conception of one of the most important Latin legends of St Wenceslas – the version of Christianus. It is certainly necessary to take into consideration the different date of the creation of this text, whose determination has become a component subject of extensive discussions on the interpretation of Czech history, but we may state that enough evidence has been accumulated on the authenticity of the legend and proceed from its dating to the end of the tenth century. Christianus claims to build on the tradition of Cyril and Methodius. He devotes more space to Bořivoj's baptism, conducted by Methodius, who along with him baptised also thirty Bohemian lords, and writes that the Bohemian duke was accompanied home by a priest named Kaich, with whom he then founded the Church of St Clement at Levý Hradec near Prague.

тридесет чешких племића. Пише и да је чешког војводу отпратио кући свештеник по имену Кајих, с којим је основао цркву Светог Климента у Леви Храдецу крај Прага. Словенска култура и, очигледно, богослужење (природно, повезано с латинским типом обреда) продужило се у Чешкој у манастиру у Сазави, у којем су, између осталог, похрањене мошти светих Бориса и Глеба. Папа Гргур Седми је напао словенско настројење манастира а словенски монаси су протерани из Сазаве после смрти свог заштитника Вратислава Другог, 1096. Тврд приступ Рима у то доба није био усмерен само на чешке земље; у једанаестом веку није било забрањено само словенско богослужење у Сазави, него и мосарапско у Шпанији, амброзијанско у Милану и словенско у Хрватској.

Иако су други важни чешки бенедиктински манастири, у Бжевнову и Острову, били латински, и ту је могуће открити извесне везе са словенском средином. Кристијан је очигледно живео у Бжевнову а први старочешки рукопис, *Повест о стварању света* (*Slovo do světa stvořenie*) зван *Песма из Острова* (*Píseň ostrovská*) настала је у манастиру Остров. Године 1079. чешки војвода Вратислав Други молио је папу да дозволи словенско богослужење; сачуван је негативан одговор Гргура Седмог. Како је већ поменуто, питање места порекла неких писаних споменика на старословенском је спорно а одређени истраживачи један број њих смештају у Сазаву као најважније чешко културно средиште окренуто ка словенском свету. Можда су управо овде настали такозвани *Прашки одломци* и Ћирилов део *Јеванђеља из Ремса* (*Évangéliaire de Reims* или *Texte du Sacre*), као и *Друга старословенска легенда Светог Вацлава* (у суштини, превод латинске легенде о Гумполду из Мантове), као и *Беседе* (*Besědy*), то јест проповеди Гргура Великог (укупно 328 фолио листова), сачуване у рукописима у руским библиотекама. Словенско настројење манастира у Сазави речито је потврђено

Slavonic culture and apparently also liturgy (naturally in connection with the Latin type of rite) continued in Bohemia at the monastery in Sázava, where *inter alia* the relics of St Boris and St Gleb were deposited. The Slavonic orientation of the monastery was attacked by Pope Gregory VII and the Slavonic monks were banished from Sázava after the death of their patron Vratislav II in 1096. The harsh approach of Rome at that time was not focused merely on the Czech lands; what was forbidden in the eleventh century was not only the Slavonic liturgy at Sázava but also Mozarabic in Spain, Ambrosian in Milan and Slavonic in Croatia.

While the other important Bohemian Benedictine monasteries of Břevnov and Ostrov were Latin, even here it is possible to consider certain ties to the Slavic milieu. Christianus apparently lived at Břevnov and the first Old Czech manuscript *Slovo do světa stvořenie* [A Word on the Creation of the World] called *Píseň ostrovská* [Song of Ostrov] was created at the monastery in Ostrov. In 1079, Duke of Bohemia Vratislav II even asked the pope to allow the Slavonic liturgy; the negative response of Gregory VII has been preserved.

As has already been mentioned, the question of the place of the origin of some of the written monuments in Old Church Slavonic is disputable and some researchers place a number of them in Sázava as the most important Bohemian cultural centre orientated on the Slavic world. It might have been precisely here that the so-called Prague Fragments and Cyril's part of the Rheims Gospel (in French *Évangéliaire de Reims* or *Texte du Sacre*) were created, just like The Second Old Church Slavonic Legend of St Wenceslas (essentially a translation of the Latin legend of Gumpold of Mantua) as well as *Besědy* [Discussions], i.e. the homilies of Gregory the Great (a total of 328 folios), preserved in manuscripts of Russian libraries. The Slavic

помињањем у хроници монаха из Сазаве за 1097. годину: „Пошто опат Дитхард у месту које му је поверено није нашао других књига осим словенских, сам их је (то јест, латинске књиге) писао, радећи неуморно дан и ноћ".

Како је време пролазило, Рим је усвојио мекши став у односу на словенско богослужење. Папа Иноћентије Четврти је 1248. дозволио служење католичке мисе на словенском језику, као и глагољско писмо, а краљ Чешке, Вацлав Трећи је позвао неколико далматинских глагољаша, монаха који су се држали традиције глагољског писма. Карло Четврти, који је на величанствен начин претварао Праг у средиште Светог римског царства, заложио се за обнављање словенског богослужења да би истакао симболични континуитет раносредњовековне чешке државе и словенски удео у хришћанској култури. За монахе који су практиковали словенско богослужење 1347. је основао бенедиктинску опатију На Слованех, на територији свог будућег Новог града Прага. „Тражимо да ... [Ернест од Пардубица, надбискуп Прага] уздигне ... у манастир за поштовање Бога ... и поштовање светих Јеронима, Ћирила, Методија, Адалберта и Прокопија", читамо у оснивачкој повељи овог манастира. Јероним је поменут први од светаца јер је он, захваљујући свом пореклу из Стридона у Далмацији, традиционално сматран творцем глагољског писма и преводиоцем Библије с хебрејског на латински и словенски језик, што се у оснивачкој повељи у наставку јасно тврди. Мисе служене по словенском обреду у новом манастиру такође су биле намењене слављењу успомене на Светог Јеронима.

У Чешкој, која је вековима латинизована, словенско богослужење је у врло маргиналном облику преживело до данас – једном годишње служе се словенске мисе из глагољских књига у Велехраду у Моравској и у неким другим црквама у Чешкој.

orientation of the monastery at Sázava is tellingly proved by the mention from the chronicle of the Monk of Sázava for 1097: 'since Abbot Diethard did not find in the place entrusted to him books besides in Slavic, he wrote them [i.e. Latin books] himself, working tirelessly day and night.'

As time went on, Rome adopted a more benevolent stance on the question of Slavonic liturgy. In 1248, Roman mass in the Slavic language and Glagolitic script was allowed by Pope Innocent IV and King of Bohemia Wenceslas II invited to Bohemia several Dalmatian *glagoláši*, monks adhering to the tradition of the Glagolitic script. Charles IV, who in magnificent style was changing Prague into a centre of the Holy Roman Empire, endeavoured for the revival of the Slavonic liturgy in connection with the symbolic continuity from the early medieval Bohemian state and the Slavic share in Christian culture. For the monks of the Slavonic liturgy, he founded a Benedictine abbey Na Slovanech in 1347 on the territory of his future New Town of Prague. 'We request that ... [Ernst of Pardubice, Archbishop of Prague] elevate into a monastery ... for the veneration of God ... and veneration of Sts Jerome, Cyril, Methodius, Adalbert and Procopius,' we can read in the foundation charter of the monastery. Jerome is mentioned as the first of the saints, because he is, owing to his origin from Strido, Dalmatia, traditionally considered as the creator of the Glagolitic script and translator of the *Bible* from Hebrew to Latin and the Slavic language, which the foundation charter further explicitly states. Masses celebrated in Slavonic Rite in the new monastery are also to honour Jerome's memory.

In Bohemia, which has been Latinised for centuries, the Slavonic liturgy still survives to this day in a very marginal form – once a year Slavonic masses are celebrated from Glagolitic books at Velehrad in Moravia and in some other churches in Bohemia.

Активност ученика на Балкану

Директни културни утицај као последица Ћирилове и Методијеве моравске мисије вратио се на југозапад, пошто су Методијеви ученици протерани из Моравске. Већ на путу за Рим, браћа су окончала подучавање још педесет ученика код војводе Коцеља у Панонији, а после 885. још пет ученика из Моравске – Климент, Горазд, Наум, Ангелар и Сава – упутили су се у Бугарску, где су захваљујући њиховим активностима настала два значајна образовна средишта, у западном и источном делу језгра бугарске државе, такозвана Охридска и Преславска школа. Цар Борис је прихватио ученике, без обзира на чињеницу да су дошли из непријатељске државе, јер су увођењем старословенског у богослужење византијског обреда Бугари *de facto* створили моћан идеолошки инструмент против Византије. Касније су у Бугарској Ћирила, Методија и петорицу њихових ученика почели да називају „Седам просветитеља" и временом се тамо изградио њихов култ.

Најзначајнији материјални споменици ове следеће фазе мисије Ћирила и Методија данас постоје у облику раносредњовековних цркви и претежно се налазе око Охридског и Преспанског језера. Баш у Охриду су, поред Наума, радили Климент и Горажд који су готово извесно аутори легендарних живота Ћирила и Методија. Директан континуитет мисије Ћирила и Методија значио је даље приближавање културе тадашње словенске Средње Европе и Балкана. Мешавина византијске и словенске хришћанске културе, преображена моравским искуством, и даље се користила и формирала друштво словенског миљеа на Балкану. Донети су и књижевни модели – на пример, у *Житију Климентовом*, сачуваном у грчком преводу из једанаестог века, Александар Авенаријус види садржајну блискост с чешком Кристијанусовом легендом, али утврђује и непосредан византијски утицај. Методијеви ученици

The Activity of the Students in the Balkans

The direct cultural influence as a consequence of Cyril and Methodius' Moravian mission shifted back to the southeast after the banishment of Methodius' students from Moravia. Already on the journey to Rome, the brothers completed training another fifty students with Duke Kotsel in Pannonia and after 885 five disciples from Moravia – Clement, Gorazd, Naum, Angelar and Sáva – headed for Bulgaria, where through their activity two significant centres of education were created in the western and eastern parts of the core of the Bulgarian state – the so-called Ohrid and Preslav schools. Tsar Boris accepted the disciples regardless of the fact that they came from a state unfriendly to Bulgaria, because by introducing Slavic Old Church Slavonic into the liturgy of the Byzantine Rite the Bulgarians *de facto* created a powerful ideological instrument against Byzantium. Later, Cyril and Methodius and five of their disciples began to be called Seven Enlighteners in Bulgaria and their cult gradually formed there.

The most distinctive material monuments of this further phase of the mission of Cyril and Methodius today in the form of early medieval churches in the Byzantine style are found particularly around Lakes Ohrid and Prespan. It was precisely in Ohrid that alongside Naum also Clement and Gorazd were active, who are almost certainly the authors of the legendistic lives of Cyril and Methodius. The direct continuity of the mission of Cyril and Methodius meant a further approaching of the cultures of Slavic Central Europe and the Balkans then. The blend of Byzantine and Slavic Christian cultures transformed by Moravian experience continued to be used and formed the society of the Slavonic milieu in the Balkans. Also literary models are brought – for instance in the *Life of Clement*, preserved in a Greek translation from the eleventh century,

Илуминација из латинског превода *Далимилове хронике*, у вези с мучеништвом св. Људмиле, важан приказ легенди о Вацлаву и Људмили, североисточна Италија, 1330-1340, NL CR XII. E. 17, f. 2v.

An illumination from the Latin translation of *The Chronicle of Dalimil* related to the martyrdom of St Ludmila, an important scene from the Wenceslas-Ludmila legends, northeast Italy, 1330–1340, NL CR XII.E.17, f. 2v

су пренели и непосредно искуство активности двојице браће у Моравској, тако да је моравска држава, као и читава средњоевропска средина, постала општепозната људима ондашњег Балкана.

У Бугарској, словенска култура се даље византинизовала а бугарски културни центри у Охриду и Преславу утицали су на друге словенске земље. Једноставнија средина очитовала се и у мањем броју књижевних жанрова. Овде су начињени преводи Кирила Јерусалимског, Григорија Богослова, Јефрема Сирина, Јована Лествичника и других источих аутора. Климент Охридски превео је и прилагодио с грчког један број проповеди, нарочито беседе у част Девице Марије, Светог Јована Крститеља, написао животе црквених отаца, превео њихове беседе и саставио бројне богослужбене песме. Помена вредан рад Преславске школе, или Јована Егзарха који је ту био активан, јесте *Шестоднев*, покушај космолошке енциклопедије на словенском језику и словенским стилом, заснован на Аристотелу и Јовану Златоустом, Василијевом *IX Слову у Шестодневу (Homiliae IX in Hexaemeron)* и на *Стварању човека* (*De hominis opificio)* Григорија Ниског. Избор таквих тема већ доказује повећане амбиције, напор за осамостаљивањем у односу на директне стране утицаје и за стварањем сопственог модела образовања и подучавања. Чини се да су оба бугарска центра одржавала везе са словенском школом у Константинопољу коју су 882. основали Методије и Фотије.

Текстови су се из Бугарске ширили целом облашћу, од Чешке до обале Далмације, касније и у Србију (средиште ондашње српске државе било је у данашњој југозападној Србији и она је обухватала делове Босне, Косово и Црну Гору), а почевши од крштења кнеза Владимира (998) и у Русију. Дуж далматинске обале

Alexander Avenarius sees a content affinity with the Czech *Christianus' Legend* but also ascertains a direct Byzantine influence here. Methodius' students also transferred direct experience from the Moravian activity of the two brothers, and the Moravian state as well as Central European milieu thus came to be in the general awareness of the people of the Balkans then.

In Bulgaria, Slavonic culture further Byzantinised and the Bulgarian cultural centres in Ohrid and Preslav influenced other Slavic lands. The simpler milieu was also manifested in the lower number of literary genres. Translations of Cyril of Jerusalem, Gregory of Nazianzus, Ephrem the Syrian, John Climacus and other Eastern authors were created here. Clement in Ohrid translated and adapted from Greek a number of sermons, particularly homilies in honour of the Virgin Mary, St John the Baptist, wrote lives of the Church Fathers, translated their homilies, and composed numerous liturgical hymns.

A noteworthy work of the Preslav School, or John the Exarch active there, is the so-called *Shestodnev* (Six Days), an attempt at a cosmological encyclopaedia in the Slavonic language and style, based on Aristotle and John Chrysostom, Basilius' *Homiliae IX in Hexaemeron* and on *De hominis opificio* by Gregory of Nyssa. The selection of such a topic proves already higher ambitions, an endeavour for emancipation from the direct external influences and for the creation of its own model of education and training. Both Bulgarian centres seem to have maintained contacts with a Slavonic school in Constantinople, founded in 882 by Methodius and Fotius.

The texts from Bulgaria further spread all around the area from Bohemia to the Dalmatian coast and Bulgaria, later also to Serbia (the centre of the Serbian state then lay in today's southwest Serbia and included part of Bosnia, Kosovo and Montenegro) and beginning with Vladimír's baptism (in 988) also to Russia.

која се знатно разликовала од остатка Балкана по култури која је била под бројним спољним утицајима настала је разнолика културна ситуација.

Током историје, богати обални градови Далмације припадали су Византији, касније Венецији, а од четвртог века је велики утицај имала значајна епископија (касније патријаршија) Аквилеја (основана 558). Упркос томе, у Далмацији је створена и словенска епископија са седиштем у Нину а латинска епископија у Сплиту је тежила да ограничи њен утицај. Словенско богослужење се задржало на читавој обали. Овде је био важан култ Светог Јеронима који је потицао из Далмације и коме се традиционално приписивало стварање глагољског писма и превођење латинских миса на словенски језик. За вођење расправе о оправдању употребе латинског богослужења, он се коначно показао као бољи светац-заштитник него Методије, кога су непријатељи словенског богослужења поредили са Аријаном Улфилом Готом. Пошто је на Четвртом латеранском концилу (1215) договорено да је у земљама у којима се користе различити религијски обреди неопходно да се поштују локални обичаји и да се заштити локално богослужење, словенска литургија је званично дозвољена у дијецези Сења, а затим даље проширена на дијецезе Сплита и Аквилеје.

У Мађарској је, као и у чешким земљама, словенска култура преживела само у неколико културних центара. У словенској тврђави, мочварном Блатеграду (на немачком Moosburg, близу данашњег Залавара), одржавало се словенско богослужење до једанаестог века (не зна се тачно који је обред практикован). У Вишеграду, византијски обред на словенском се практиковао до тринаестог века; очигледно је да су монаси словенског образовања живели у пећинама на полуострву Тихањи које се пружа у воде језера Балатон. Прокопијеви ученици који су били протерани из

A multifarious cultural situation was created on the Dalmatian coast, which significantly differed from the rest of the Balkans in terms of culture by the impact of numerous direct external influences. Over the course of history, the rich port towns of Dalmatia belonged to Byzantium and later Venice and from the fourth century the significant bishopric and later patriarchate of Aquileia (founded in 558) had a great influence here. Despite that, also a Slavonic bishopric was created in Dalmatia with its headquarters in Nin, whose influence the Latin bishopric in Split tried to reduce. The Slavonic liturgy remained on the entire coast. What was important here was the cult of St Jerome, who came from Dalmatia and to whom the creation of the Glagolitic alphabet and the translation of Latin masses into Slavonic were traditionally attributed. For leading discussions of the justification of using the Latin liturgy, he definitely appeared as a better patron saint than Methodius, who was compared by enemies of the Slavonic liturgy to the Arian Goth Ulfila. After it was set at the Fourth Lateran Council (1215) that in the lands where various religious rites were used it was necessary to respect the local customs and protect the local liturgy, the Slavonic liturgy was officially allowed in the diocese of Senj and then further expanded to the dioceses of Spilt and Aquileia.

In Hungary like in the Czech lands, Slavonic culture survived only in several cultural centres. In the swamp Slavonic fortress of Blatengrad (Moosburg in German, near today's Zalavár), the Slavonic liturgy was maintained until the eleventh century (it is not clear which rite was practiced there). In Visegrád, the Slavonic Byzantine rite was practised until the thirteenth century; monks of Slavonic education apparently lived in the caves on the Tihany Peninsula, protruding into the waters of Lake Balaton. It is precisely in Hungary that Procopius' students banished from Sázava in Bohemia found temporary asylum after

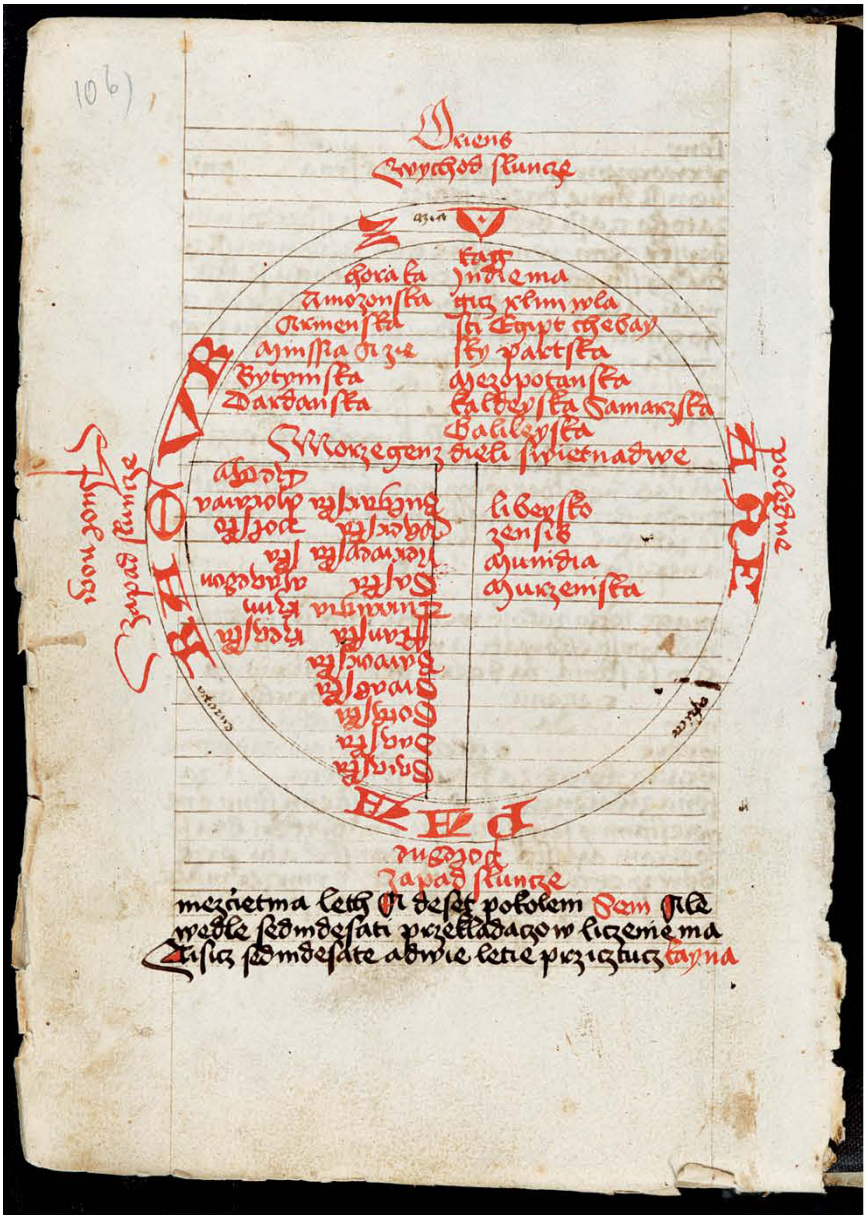

- **Карта света у хроници Вацлава Вавжинеца из Бжезова, прва трећина петнаестог века, NL CR XVII. F. 47, f. 10v.**
- A map of the world in the chronicle by Václav Vavřinec of Březová, the first third of the fifteenth century, NL CR XVII.F.47, f. 10v

Сазаве у Чешкој су баш у Мађарској нашли привремено уточиште пошто је словенско богослужење било забрањено у Чешкој (1056). У савременом мађарском постоји известан број израза који потичу из старословенског.

У крајевима око језера Охрид и Преспа, на границама данашње Албаније, Македоније и Грчке још у деветнаестом веку је забележен жив култ Седморице просветитеља а у центру Софије један од великих тргова са истоименом станицом метроа назван је по Клименту Охридском.

Од краја једанаестог века – крсташки походи, богумили и турско освајање

После Великог раскола и латинизације Средње Европе, две области су у знатној мери наставиле да се удаљавају у културном погледу. Веома занимљив извор информација о начину на који је латинска култура у средњем веку гледала на Балкан представљају записи са крсташких похода, чији су учесници често пролазили Балканом на свом путу на Блиски исток. Било је више путева до тамо. Неки су одабрали копнену трасу преко Мађарске и оног што је тада била Бугарска, чије су се границе на запад протезале отприлике до Београда; други су долазили бродом до данашњег Драча у Албанији, а онда ишли кроз дивље планине данашње Албаније и Македоније према истоку. Док писци крсташких хроника потичу из Западне Европе, међу крсташима се може наћи доста становника чешких земаља па се може претпоставити да су одређена искуства и утисци заједнички већини учесника похода, иако је било извесног непријатељства, неповерења, а у неким местима и узајамне нетрпељивости међу логорима витезова из различитих земаља. Мало помињања крсташа може се наћи и у текстовима чешких хроника, али им нигде није посвећена систематска пажња.

the Slavonic liturgy was banned in Bohemia (in 1056). We find a number of expressions in contemporary Hungarian coming from Old Church Slavonic.

In the areas around Lakes Ohrid and Prespan on the borders of today's Albania, Macedonia and Greece, a lively cult of the Seven Enlighteners was still recorded in the nineteenth century, and in the centre of Sophia one of the large squares, with a homonymous metro station today, was named after Clement of Ohrid.

Since the End of the 11th Century – Crusades, Bogomilists and Turkish Invasion

After the Great Schism and the Latinisation of Central Europe, the two regions moved significantly further apart from each other culturally. A very interesting source of information on the perception of the Balkans in the Middle Ages by Latin culture are the records from the crusades, whose participants often passed through the Balkans on their way to the Near East. There were many variants of the routes. Some chose the land path through Hungary and what was then Bulgaria, whose borders reached to the west roughly to today's Belgrade; others went by ship to Dyrrhachium, today's Durrës in Albania, and then went through the wild mountains of today's Albania and Macedonia towards the east. While the authors of the crusade chronicles come from Western Europe, we would find also many inhabitants of the Czech lands among the crusaders and it can be anticipated that certain experiences and impressions were similar with most of the participants of the expeditions, although there was a certain animosity, distrust and in places also mutual rancour between the camps of knights from various lands. Small mentions on the crusades can be found also in the texts of the Bohemian chronicles, but they are never devoted systematic attention anywhere.

Хронике крсташких похода су далеко вреднији извори информација утолико што су њихови писци били непосредни учесници похода и у њиховим текстовима се често мешају „велика историја" и њихова лична искуства и осећања. С гледишта наше теме, штета је што су утисци с путовања кроз балканске земље засењени наредним догађајима у Малој Азији и на Блиском истоку, чији описи чине језгро сваког од ових текстова. У сваком случају, већ пролажење преко Балканског полуострва било је први улазак у један непознат свет. Несигурност у вези с тим да ли источне хришћане треба сматрати непријатељима или савезницима јасно се види у већем броју хроника. Ситуација се, у ствари, променила због развоја политичких догађаја и увек је тражила одређену меру опреза.

Питање којем се обично посвећивала пажња било је тешка проходност терена и дивљина балканских предела. Вилијам из Тира, као и Фулхер из Шартра пишу о „Бугарској шуми" (*silva Bulgariae*) која почиње већ испод данашњег Београда и протеже се неколико стотина километара на југ и на исток, при чему је најтежи део пута очигледно био између Ниша и Софије. Шуми су давани придеви „огромна" и „неродна", што удвостручује ефекат описа дивљине предела – већ сама реч „шума" – *silva* – значи пустош и ненасељиву дивљину. Фулхер из Шартра пише о стрмим „пространим планинама у којима нема живе душе". Вилијам из Тира даље помиње да „бедни Грци" (*miseri Graeci*) не дозвољавају поданицима да секу шуму око стаза да би још више отежали пролаз странцима. Ипак, овај извештај показује да су у овим крајевима у дванаестом и тринаестом веку редовно одржавани дугачки путеви, а да су у неким деловима Бугари већ морали да штите околне шуме од даљег крчења да би у случају потребе могли да поставе препреке или

The chronicles of the crusades are all the more valuable sources of information in that their authors were direct participants in the campaigns and in their texts often blend 'great history' with their personal experiences and feelings. From the perspective of our topic, it is a disadvantage that the impressions from the journey through the Balkan lands were overshadowed by the subsequent events in Asia Minor and in the Near East, whose description forms the core of all of these texts. Nevertheless, already the crossing through the Balkan Peninsula was the first entry into an unknown world. Uncertainty in the question of whether the Eastern Christians were to be considered as an enemy or ally is clear from a number of chronicles. The situation in fact changed according to the political development and a certain caution was always called for.

The question which is usually devoted attention is the poor passability of the terrain and the wilderness of the Balkan landscape. William of Tyre as well as Fulcher of Chartres write of the 'Bulgarian forest' (*silva Bulgariae*), beginning already under today's Belgrade and stretching several hundred kilometres to the south and east, with the most difficult part of the journey allegedly being between Niš and Sophia. The forest was given the adjectives 'enormous' and 'barren', which doubles the effect of the description of the wilderness of the landscape – already the term forest itself – *silva* – means wasteland or uninhabitable wilderness. Fulcher of Chartres writes of steep 'wide mountains in which there was not a soul'. William of Tyre further mentions that the 'miserable Greeks' (*miseri Graeci*) forbid the subjects to cut the forest around the paths to make the passage for a foreign army more difficult. This report itself however testifies that even in this area long-distance paths were usually maintained regularly in the twelfth and thirteenth centuries and in some segments the Bulgarians already had to protect the

пало дрвеће преко пута. За сличну заштиту шуме због прављења утврда знамо и на примеру дубоке шуме – границе која окружује чешке земље.

Пролаз кроз Балканско полуострво већ је знамење великих витешких авантура и јуначких дела која очекују учеснике даље на Истоку. Приче о јунаштвима прикладно су допуњене призором дивље природе и препрека као што је Ђавоља река (*flumen Daemonis* – река Шкумбин у данашњој Албанији), која је „толико јака да се не може прећи преко газа", тако да су се многи војници удавили покушавајући да је пређу. Свакако да је планински предео југоисточног дела Балкана био (и сада је) знатно мање насељен него брежуљкасти и равничарски предели западне и средње Европе, и да је тамошњи терен у комбинацији са више континенталном климом знатно тежи за кретање војске.

Услови балканских крајева понекад су представљали заиста тешку пробу за војске које су кроз њих путовале. На крају петнаестог века, Антонио Бонфини, италијански хуманист који је живео на двору у Будиму, описао је у својој хроници *Historia Pannonica sive Hungaricarum rerum decades IV et dimidia,* према изјавама сведока, како су у последњем хришћанском походу кроз Балкан 1443, пољски краљ Владислав Трећи и Јанко Хуњади са војском састављеном од Пољака, Чеха и Срба пошли против Мурата Другог. Прошли су кроз Крушевац и окупирали Ниш, Пирот и Софију; морали су да се боре, између осталог, са чињеницом да су Турци начинили непроходним римски пут помоћу препрека од обореног дрвећа и тако што су на мочварним деловима просипали воду у трагове точкова па је пут по јаком мразу постајао залеђени тобоган. Слична обавештења као у хроникама о крсташким походима пружају и извештаји путника кроз Балкан у касном средњем веку, као и у шеснаестом веку,

surrounding forests from proceeding deforestation to be able to make obstacles of felled trees if necessary. We know of a similar protection of the forest for fortification reasons also from the same period from the deep border forests surrounding the Czech lands.

The transit through the Balkan Peninsula is already a portent of the great chivalric adventures and heroic acts which awaited the participants of the expeditions farther in the East. The heroic stories are suitably complemented by the wild natural scenery and obstacles such as Devil's River (*flumen Daemonis* – the River Shkumbin in today's Albania), which 'is so strong that it is not possible to ford it', so that many soldiers die trying to overcome it. It is certainly true that the mountainous landscape of the southern part of the Balkans was (and still is today) distinctly less populated than the rolling and flat lands of Western and Central Europe and that the terrain there in connection with the more continental climate is considerably difficult for army movement.

The conditions of the Balkan landscape sometimes presented a truly hard test for the armies travelling through. At the end of the fifteenth century, an Italian humanist living at the court in Buda Antonio Bonfini describes in his chronicle *Historia Pannonica sive Hungaricarum rerum decades IV et dimidia* according to the reports of eyewitnesses how in the last Christian campaign through the Balkans in 1443 Kings Władysław III of Poland and John Hunyadi with an army comprised of Hungarians, Poles, Bohemians and Serbs set out against Murad II. They went through Kruševac and occupied Niš, Pirot and Sophia; they had to struggle *inter alia* with the fact that the Turks made the Roman highway impassable with obstacles of felled trees and in the steep places they poured water in the ruts, which made the road an icy toboggan in the deep frosts.

када су тим правцем ишли ходочасници у Свету земљу и дипломатске мисије упућене турском султану. Утисак дивљине и заосталости свакако су појачала турска освајања и исламизација те области. Уобичајени опис Турака као варварских освајача с Истока, обогаћен пословичном источњачком окрутношћу, води до постепене демонизације читаве Југоисточне Европе. Земље насељене или потчињене нехришћанима у средњовековним и раним модерним текстовима из латинског културног круга традиционално су приказане као варварске и дивље, без обзира да ли је то Пруска или области под исламском влашћу.

Као за крсташе, Балкан и за касносредњовековне и ране модерне путнике није био сам по себи циљ, већ само транзитна област, тако да му нису ни посвећивали много простора те подаци о Балкану и утисцима о њему морају да се прикупљају из одломака.

Чешки ходочасник у Свету земљу, Мартин Кабатњик (Martin Kabátník), који је крајем петнаестог века путовао у том правцу из Влашке и прешао источни део Бугарске, ка југу, приметио је велику ненасељеност Балканских крајева - „треба ићи преко великих планина и дугачких пустиња, понегде дуж путева леже градови и села, али расути и много миља међусобно удаљени, целим путем до Константинопоља".

Чешки племићи су учествовали, некад чак непосредно предводили мисије упућене у Истанбул. Године 1578, Вацлав Будовец (Václav Budovec) из Будова пловио је Дунавом до Будима, а одатле ишао заједно са турском поштанском службом на коњу до Константинопоља. По повратку је написао полемичку расправу против муслимана с насловом *Анти-Куран* (*Anti-alkoran*). Вођа другог посланства, Вацлав Вратислав (Václav Vratislav) из Митровица путовао је 1591. лађом све до Београда, после чега је наставио експедицију јашући и возећи се колима, долином

Information similar to that of the chronicles of the crusades is provided by the travel reports on the Balkans from the Late Middle Ages as well as the sixteenth century, when this route was taken by pilgrims to the Holy Land and by diplomatic missions to the Turkish sultan. The impression of wildness and primitiveness was certainly further enhanced by the Turkish occupation and Islamisation of the territory. The common description of the Turks as barbarian invaders from the East abounding with proverbial Oriental cruelty leads to the gradual demonisation of all of southeast Europe. Lands inhabited or subjugated by non-Christians were in the medieval as well as the early modern texts from the Latin cultural circle traditionally described as barbaric and wild, regardless of whether it was Prussia or territory under the rule of Islam.

Like for the participants of the crusades, the Balkans for Late Medieval and Early Modern travellers were not the goal but only a transit country, so their works do not devote much space to them and the data on the Balkans and their perception have to be assembled from fragments.

Bohemian pilgrim to the Holy Land Martin Kabátník, who at the end of the fifteenth century travelled in the direction from Wallachia and crossed the eastern part of Bulgaria to the south, noticed the great emptiness of the Balkan landscape – 'it is to go across great mountains and across long deserts and somewhere towns and villages lie along the paths but scattered and many miles apart, all the way to Constantinople'.

Bohemian aristocrats participated in or even directly led negotiating missions to Istanbul. In 1578, Václav Budovec of Budov sailed along the Danube to Buda and from there went along with Turkish Post on horse to Constantinople. After his return, he wrote a polemical treatise against the Muslims entitled *Anti-alkoran* [Anti-Quran]. The leading participant of another mission Václav Vratislav of Mitrovice travelled

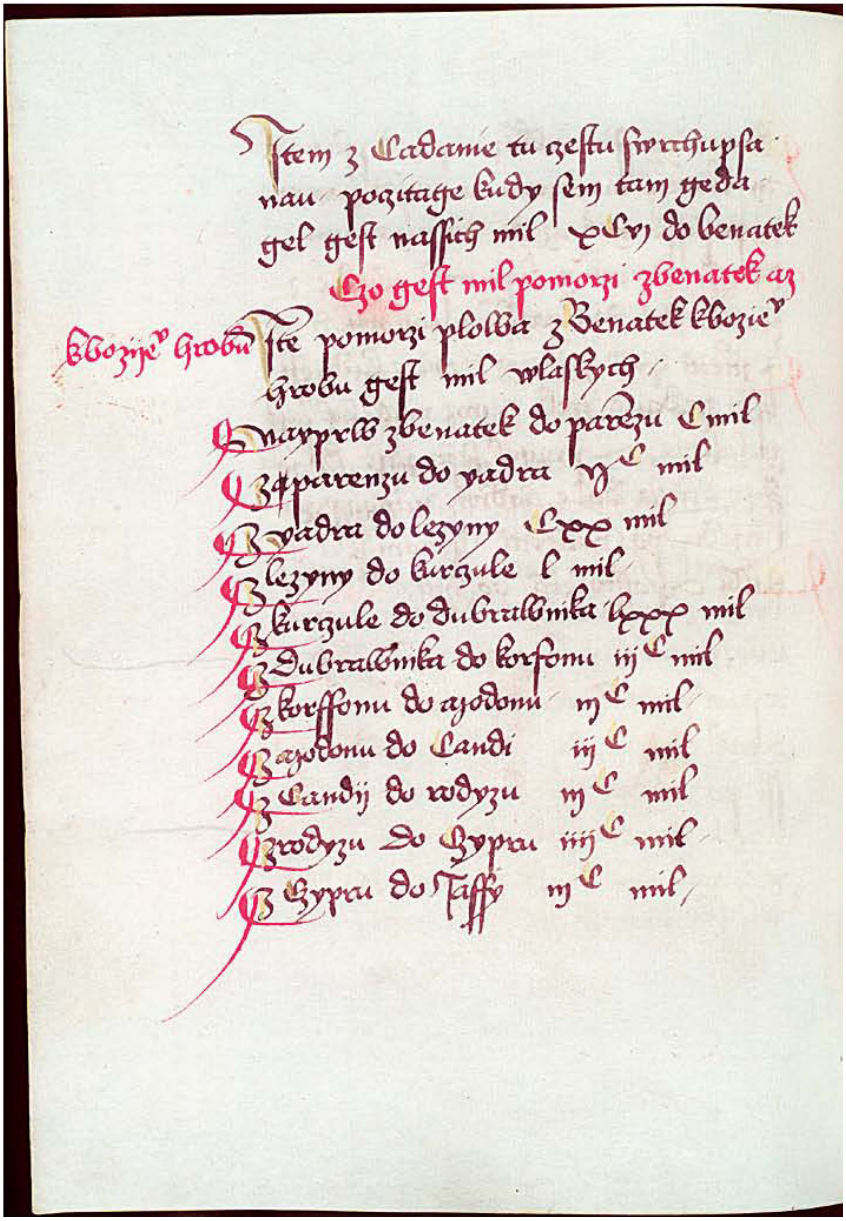

План путовања од Венеције до Јерусалима у путном запису Јана Лобковица и Хасиштејна *Ходочашће до Јерусалима*, 1493 – део пута дуж далматинске обале и даље кроз Модон на југозападу Пелопонеза, преко Крита, Родоса и Кипра, до Јафе, 1515, NL CR XVII. A. 13, f. 159v.

The itinerary of the voyage from Venice to Jerusalem in the travelogue by Jan of Lobkowicz and at Hasištejn *Putování do Jerusaléma r. 1493* [Pilgrimage to Jerusalem, 1493] – the section along the Dalmatian coast and further through Methoni (Modon) on the SW of the Peloponnese, Crete (Candia), Rhodes and Cyprus to Jaffa, 1515, NL CR XVII.A.13, f. 159v

реке Мораве у Србији, преко Пирота до Софије, и долином Марице преко Пловдива и Једрена до Константинопоља. Ово путовање је описао у тексту *Доживљаји Вацлава Вратислава из Митровица које је видео у турској престоници Константинопољу, препатио током свог заробљеништва 1591. и својеручно записао 1599. пошто се срећно вратио у своју домовину* (*Příhody Václava Vratislava z Mitrovic, kteréž v tureckém hlavním městě Constantinopoli viděl, v zajetím svém 1591 zkusil a po šťastném do vlasti navrácení sám léta 1599 sepsal*). Херман Черњин из Худеница (Herman Graf Czernin von und zu Chudenitz) је чак два пута предузимао дипломатска путовања у Константинопољ и оставио путне дневнике о тим искуствима. Први је издао Адам Венерн 1622. у Нирнбергу; друго дело, насловљено *Eigentliche Beschreibung der Constantinopolitaner Reise*, с путовања 1644. остало је у рукопису до деветнаетог века. Текст нема научне или стручне амбиције; то је пре скуп личних примећивања и искустава, али га то чини занимљивим за историчаре и обичне читаоце. „Пловио сам целим путем до Илока, места на врло лепом положају, али с грађевинама које су толико прожете турским стилом, да је мука гледати. Ту је било врло добрих лубеница, што ме је подсетило на Силвичку", пише, на пример, Херман Чернин о овом војвођанском граду на Дунаву.

Нешто другачију слику дају текстови који су настали на Балкану, стигли на Запад у средњем веку и на посебан начин обликовали представу ондашњих људи на Западу о овој области. Балкан, обојен егзотичношћу, инспирише Запад а câмо порекло текстова доприноси њиховој популарности. Међу те текстове спадају, с једне стране књижевност богумила, изданка хришћанства који званична црква означава као опасну јерес и који је постао широко

in 1591 by boat all the way to Belgrade, after which the expedition continued on horseback and wagons through the valley of the River Moravia in Serbia through Pirot to Sophia and through the valley of the Maritsa through Plovdiv and Edirne to Constantinople. This journey is described in the text *Příhody Václava Vratislava z Mitrovic, kteréž v tureckém hlavním městě Constantinopoli viděl, v zajetí svém 1591 zkusil a po šťastném do vlasti navrácení sám léta 1599 sepsal* [The Experiences of Václav Vratislav of Mitrovice that He Saw in the Turkish Capital City of Constantinople, Suffered in His Captivity in 1591 and Wrote Himself in 1599 after a Happy Return to His Homeland]. Heřman Černín of Chudenice (Herman Graf Czernin von und zu Chudenitz) undertook a diplomatic journey to Constantinople even twice and left travel diaries from these experiences. The first was issued by Adam Wennern in Nuremberg in 1622; the second work, entitled *Eigentliche Beschreibung der Constantinopolitaner Reise*, on the journey from 1644 remained in manuscript form until the nineteenth century. The text does not have scientific or professional ambitions; it is rather a compendium of personal observations and experiences, which however makes it very interesting for historians as well as common readers. 'I sailed all the way to Ilok, a place of a very nice position but of a construction so implemented in Turkish style that it is a shame to see. There were very good watermelons there, which reminded me of Silvička,' writes for instance Heřman Černín on the Vojvodina city on the Danube.

A somewhat different picture is provided by the texts which were created in the Balkans, reached the West in the Middle Ages and in a specific way shaped the perception of this area by people from the West then. The Balkans with their tinge of exoticism inspire the West and the origin of the texts itself contributes to their popularity. The texts include on the one hand the literature of the Bogomilists, a Christian offshoot which the official church labels as a

распрострањен у Бугарској и Босни, а с друге, приче и бајке из Грчке или с Истока, које су често путовале до Запада преко балканске средине.

Богумилство, чије се учење развило из персијског манихејства и јерменског павликијанства, одбацује Стари завет и Цркву и проповеда двојност, то јест бесконачну борбу између добра и зла. Оно је успело да допре до широких маса с неодређеним темама своје књижевности које су људима биле привлачне. Та књижевност је пуна мистерије, описа пакла и раја, стварања света, појединости о ужасима Судњег дана, као и непознатих страна живота Исуса Христа и Девице Марије. Састоји се од апокрифа, псеудојеванђеља, визија, лажних сведочења и легенди. Богумили су прихватили текстове павликијанаца из Јерменије, као и апокрифе из првих векова нове ере с Истока, које су стварале хришћанске и јеврејске секте. Богумилски текстови су настајали у Бугарској, где су били преведени с грчког; одатле су се ширили међу Русе, Србе, у Босну и међу Хрвате. У Средњу Европу нису доспели док се нису са Запада појавили текстови на латинском. У Русији се богумилска књижевност звала *болгарских баснеи* и била је популарна још у осамнаестом веку.

Богумилска књижевност је дала још један занимљив подстицај перцепцији Балкана на Западу. Секте катара и албижана које су на Западу потпале под богумилско учење и прихватиле обред, сматрале су Малу Азију, као и Балкан, земљом тајне мистерије првобитне праве цркве из апостолских времена. Катарске епископије у Тулузу и Каркасону као своје непосредни узор узеле су богумилску црквену хијерархију на Истоку и говориле о седам легендарних црквама у Азији и на Балкану (број седам упућује на апокалипсу; међу црквама поменутим у *Acta St. Félix*, написаном на

dangerous heresy and which became very widespread in Bulgaria and Bosnia, and on the other hand also the tales and fairy tales from Greece or the Orient, which often travelled further into Europe via the Balkan milieu.

Bogomilists, whose teaching had developed from Persian Manichaeism and Armenian Paulicianism, rejecting the *Old Testament* and Church and professing dualism, thus the endless strife between good and evil, managed to address wide masses with topics of their dubious literature which were attractive to the people. The literature is full of mystery, descriptions of hell and heaven, the creation of the world, details of the horrors of Judgement Day as well as unknown aspects of life of Jesus Christ and the Virgin Mary. It is comprised of apocrypha, Pseudogospels, visions, false testaments and legends. The Bogomilists adopted the texts of the Paulicians from Armenia and also the apocrypha from the first centuries A.D. from the Orient, created in Christian and Jewish sects. Bogomilist texts were created in Bulgaria, where they were translated from Greek; from there, they spread to the Russians, Serbs, to Bosnia and to the Croatians. They did not arrive in Central Europe until through Latin texts from the West. In Russia, Bogomilist literature was called *bolgarskikh basnei* and was popular here still in the eighteenth century.

For the perception of the Balkans in the West as well as Central Europe, the Bogomilists are another interesting stimulus. The sects of the Cathars or Albigenians, who had fallen to Bogomilist teaching and liturgy in the West, perceived the eastern areas of Asia Minor as well as the Balkans as a land of secret mystery of the original true church from apostolic times. The Cathar bishoprics in Toulouse and Carcasonne directly took as their model the Bogomilist ecclesiastical hierarchy in the East and referred to the seven fabled churches in Asia and in the Balkans

Одељак о св. Вацлаву из *Лобковицкоī рукоūиса Далимилове хронике*, друга четвртина петнаестог века, NL CR XXIII. G. 87, f. 21v.

Passage on St Wenceslas from the *Lobkowicz manuscript of the Chronicle of Dalimil*, second quarter of the fifteenth century, NL CR XXIII.G.87, f. 21v

скупу катарских великодостојника у Сен-Феликс-Лорагеу, у Лангедоку, 1167, има четири назива који нису до краја одгонетнути, али дефинитивно означавају балканске локалитете). Катарско учење настало је из својеврсног тајног учења у облику питања и одговора написаних као разговор између Светог Јована и Христа током Последње вечере. Сачувана су два примерка из седамнаестог века бугарског превода с грчког оригинала који је донет у катарски центар у Конкорецу крај Милана, одакле је један примерак стигао у Лангедок. Западни катари признали су власт Иточне цркве и усвојили њену хијерархију; народ у Лангедоку и Ломбардији био је убеђен да је у Грчкој остало скривено нешто из времена апостола (о таквим „пороцима" Евервин из Штајнфелда пише у писму Бернару из Клервоа).

У католичким областима, Балкан је заувек постао симбол јереси. Првобитно значење речи *катар* упућује на чистоћу живљења, али на Западу у средњем веку већ сам тај појам био је обележен као јеретички. Исто тако, од почетка тринаестог века појављују се термини „*Bulgarorum haeresis*" (назив хронике Роберта из Оксера) и „*Popelicans*" (*Gesta Francorum* их помиње на списку људи који чине табор неверника, што је можда искварени облик назива бугарског града Пловдива – Филипополиса). Извештај Римској курији из 1232. о стању у босанској цркви сведочи о тамошњој ситуацији, тешкој са становишта Рима – свештеници не служе мисе у својим црквама, нити пружају сакраменте, а бискуп Босне одржава контакте са јеретицима. Затим, 1234, Григор Девети позива на крсташки поход против Босне и обезбеђује да га предводи мађарски краљ. Зналачки опис тих догађаја дао је сплитски архиђакон Тома у својој хроници *Historia Salonitana*.

(the number seven refers to the Apocalypse; the churches mentioned in the *Acta St. Félix*, written at the meeting of Cathar dignitaries in Saint-Félix-Lauragais, Languedoc in 1167, include four not entirely easily decipherable but definitely Balkan localities). Cathar teaching arose from a kind of secret teaching in the form of questions and answers written as a dialogue of St John with Christ at the Last Supper. From the Bulgarian translation of the Greek original, brought to the Cathar centre of Concorezzo in Italy near Milan, from whence a copy arrived in Languedoc, two copies from the seventeenth century have been preserved. The western Cathars recognised the sovereignty of the Eastern Church and adopted its system of hierarchy; the people in Languedoc and Lombardy were convinced that something hidden had remained in Greece from the times of the Apostles (such 'vices' are written of in the letter by Everwin of Steinfeld to Bernard of Clairvaux).

For the Catholic areas, the Balkans however became a symbol of heresy. The original meaning of the word *Cathar* refers to the purity of the way of life, but in the West in the Middle Ages already this very concept marked a heretic. In a similar way, also the terms '*Bulgarorum haeresis*' (the chronicle by Robert of Auxerre) and *Popelicans* (*Gesta Francorum* mentions them in the list of peoples forming the camp of the non-believers), perhaps a corruption of the name of the Bulgarian town of Plovdiv – Philippopolis, appear from the beginning of the thirteenth century. A report to the Roman curia from 1232 on the situation in the Bosnian church speaks of the situation there, difficult from the perspective of Rome – the priests do not celebrate mass in their church, nor do they ensure the sacraments, and the bishop of Bosnia maintains contacts with heretics. Then in 1234 Gregory IX appeals for a crusade against Bosnia and ensures its leadership by the king of Hungary. A knowledgeable description of these events was created by Archdeacon of Split Thomas in his chronicle *Historia Salonitana*.

Поред богумилских текстова, још једна популарна врста књижевности повезана је са југоисточном Европом. Приповести и бајке из Грчке и са Оријента су биле масовно распрострањене. Од источних тема, ту су *Приче о Тројанском рату* (*Vyprávění o Trojské válce*) и, посебно, *Александрида* (*Alexandreis*), веома популарна у средњем веку. Грчки текст из трећег века приписује се једном од Александрових сабораца, Калистену, на латински га је у четвртом веку превео Јулије Валерије, а раширио се и на исток, у Арабију и Персију. У десетом веку, нови превод на латински израдио је посланик Кампаније на царском двору у Константинопољу, архипрезвитер Лео и дао му наслов *Historia Alexandri Magni de Proeliis*. Ово дело је постало основа за више средњовековних превода на домаће језике; у тринаестом веку такође и за стиховану верзију на старочешком (касније, у четрнаестом веку, и за прозну), која се поред Леа из Константинопоља ослањала и на обраде Валтера из Шатијона и немачку *Alexandreis* Улриха фон Еценбаха и очигледно црпла из дела *Historia destructionis Troiae* Гвида из Колумне.

Слика коју су створила ова средњовековна дела временски је потпуно раздешена. Радња је скројена према савременој ситуацији и контексту, иако остају првобитне формалне околности у којима се она одвија; тако се добија дело чији је заштитни знак егзотичност, што повећава његову привлачност. Према описним чињеницама из текста старочешке *Александриде*, налазимо се у Грчкој, у четвртом веку пре Христа, али у садржају, реалије мање–више одговарају тринаестовековној Средњој Европи, те се прича о овом друштву развија на „позадинском фону" непознатих области. Пејзаж из снова који је у позадини ових места продире у дешавања, на пример, кад аутор описује разорну пешчану олују у Либијској пустињи. У *Александриди*, домовина главног јунака је северна Грчка

Besides the Bogomilists' texts, yet another popular type of literature is connected with southeast Europe. Massive distribution was enjoyed by tales and fairy tales from Hellas or the Orient. Among the Oriental themes, we find *Vyprávění o Trojské válce* [Tales of the Trojan War] and particularly the *Alexandreis*, very popular also in the Middle Ages. The Greek text from the third century attributed to one of Alexander's companions Callisthenes was translated into Latin by Julius Valerius in the early fourth century, but it spread also in the East, in Arabia and Persia. In the tenth century, a new translation into Latin was procured by an ambassador from Campania at the imperial court in Constantinople Archipresbyter Leo under the title *Historia Alexandri Magni de Proeliis*, and this work became the base for a number of medieval translations into vernacular languages; in the thirteenth century also a versed Old Czech version (later likewise an Old Czech prose text in the fourteenth century) was created proceeding besides from Leo of Constantinople likewise from the treatment by Walter of Châtillon and the German *Alexandreis* by Ulrich von Etzenbach and apparently drawing from the work *Historia destructionis Troiae* by Guido of Columna as well.

The image created by these medieval works is entirely anachronistic. The action is tailored to the current situation and context, although the formal milieu in which it takes place remains original, which provides the work with the hallmark exoticism and thus increases its attractiveness. According to the descriptive facts from the text of the Old Czech *Alexandreis*, we find ourselves in Greece of the fourth century B.C., but in content the *realia* more or less correspond to thirteenth century in Central Europe and the story of this society is developed in a 'background setting' of unknown regions. The dreamland landscape in the background in places penetrates the action, for instance when the author describes the destructive sandstorm in

с којим прималац дела треба да се поистовети, док су земље које леже даље на истоку већ стране. То важи за све земље на чије је језике *Александрида* преведена. Кад се приказује положај Азије, ионако нема потребе да се прилагођава садржај обавештења – у старочешкој *Александриди* се каже: „Она је од нас одвојена дубоким, / каналом Средоземног мора, / Средишњег мора којим ходочасници / плове до гроба нашег Господина".

У свом апстрактном облику, другост Балкана је привлачна и делује егзотично – у зрелом средњем веку, у шеснаестом веку, као и у модерно доба. Она садржи извесну меру мистериозног, непознатог, дивљег. Балкан сасвим добро служи као домаћа средина за легендарне јунаке авантуристичких повести или као древно средиште праве, тајне и заборављене цркве. У тим случајевима, имена балканских земаља и градова делују слично као називи из каталога туристичких путовања. У непосредном сусрету са локалним живљем, та другост постаје скоро оптерећење. Немогуће је веровати отпадницима хришћанима као савезницима против неверника, још мање свежим освајачима из Турске. Другачији морал локалног становништва постаје нешто дивље, а кроз то и суровост и негостољубивост предела које они настањују постаје све већа у машти „људи са Запада".

Са чешке или средњоевропске тачке гледишта, ситуација се радикално променила током неколико стотина година. Док су на прелазу десетог века Словени на Балкану и у Средњој Европи усвајали суштински исте културне утицаје, у следећем периоду људи из две области, добровољно или прислино, кренули су различитим путевима који су знатно удаљили ове две културе.

the Libyan Desert. In the *Alexandreis*, north Greece is the homeland of the main hero, with whom the recipient of the work is to identify, whereas the lands lying further to the east are already alien. It is true for all of the lands into whose language the *Alexandreis* has been translated. When the position of Asia is described, there is no need to modify the content of the information in any way – in the Old Czech *Alexandreis* it reads: 'It is divided from us by a deep,/ canal of the Mediterranean Sea,/ the Central sea on which pilgrims / sail to the Lord's Sepulchre.'

In its abstract form, the otherness of the Balkans is attractive and seems exotic – in the High Middle Ages, in the sixteenth century, just like in modern times. It contains a certain dose of mysteriousness, unknown, wildness. The Balkans serve very well as the domestic milieu of the fabulous heroes of adventure tales or as the ancient centre of the true, secret and forgotten church. In such cases, the names of Balkan countries and towns evoke an effect similar to today's exotic names from a catalogue of tourist tours. In personal contact with the local milieu, such otherness is already a burden. It is not possible to trust apostate Christians, much less the new conquerors from Turkey, as allies against the non-believers. The otherness of the morals of the local populace becomes wildness, and through it also the harshness and inhospitality of the landscape that they inhabit grows in the imagination of the 'people of the West'.

From the Bohemian or Central-European-Slavic point of view, the situation has radically changed over a few hundred years. Whereas at the turn of the tenth century Slavs in the Balkans and in Central Europe adopted essentially the same cultural influences, in the following period people in the two regions, whether voluntarily or by force, set out on entirely different paths, which significantly distanced the cultures from one another.

БУГАРСКА РУКОПИСНА БАШТИНА: ПРОЗОР У ПРОШЛОСТ

/

BULGARIAN HANDWRITTEN HERITAGE: WINDOW TO THE PAST

Никола Икономов:
Буїарска академија наука / Bulgarian Academy of Sciences

Бугарска рукописна баштина има дугачку и импресивну историју. До почетка двадесетог века релативно мало се знало о животу и култури овог средњовековног краљевства и о благу старих докумената који су чекали да открију своје тајне. Средњовековни рукописи су збирке руком писаних страница које датирају из времена пре проналаска штампарске машине, у петнаестом веку. Њихов садржај иде од религиозних књига, као што су јеванђеља, свете књиге, хришћанска филозофија и црквено право, до законика и биографија легендарних јунака, чувених краљева и властеле.

Bulgarian handwritten heritage has a long and impressive history. Until the beginning of the 20th century, relatively little was known about life and culture in the medieval kingdom or about the treasure of ancient documents waiting to reveal their secrets. Medieval manuscripts are collections of hand-written pages which date before the invention of the printing press in the 1400's. Their contents range from religious works, such as Gospels, holy books, Christian philosophy, and canon laws, to legal codes and biographies of legendary heroes, famous kings and nobles.

Историјска позадина

Крајем прве четвртине седмог века насељавање Словена на Балканско полуострво било је скоро довршено. Западни део Балкана населили су преци данашњих Срба, Хрвата и Словенаца, док су средишње, источне и југоисточне крајеве, тј. Мезију, Добруџу, Поморавље и Тимок, Тракију и Родопе, Македонију, средњу и јужну Албанију и Епир запосели Словени источне групе. Део тих племена наставио је да насељава велику област северно од Дунава. Словенска племена су продрла и у најјужније делове Грчке и населила нека егејска острва. Подаци о тим племенима су ретки а знање о њима непотпуно. Зна се да су у Добруџи живели Севери. Западно од њих, дунавска равница (између Дунава и Старе планине) била је насељена великим савезом словенских племена званим Савез седам племена. Још западније, у области реке Тимок живели су Тимочани, а око реке Мораве, Моравци. У северозападном делу Тракије, у подножју Родопа и планине Балкан били су Драговићи; у долини реке Струме – Стримори (или Струмијанци, Струмљани). Близу обале Егејског мора, између река Струме и Месте населило се племе Смољана, северно од полуострва Халкидики, између река Вардар и Струма, живели су Ринхинити (по имену реке Ринхиос у Грчкој). У Македонији, у долини Црне реке били су Берзити/Велегезити (у области Берзитија/Белегезитија у данашњој западној Македонији). Свако јужнословенско племе имало је сопствени дијалект који је био близак дијалекту других племена.

У другој половини седмог века, судбина источних и јужних словенских племена повезала се са још једним народом, с Бугарима (Прабугарима) који су, предвођени Аспарухом, присилили Византију, после

Historical Background

At the end of the first quarter of the 7th century, the settlement of the Slavs on the Balkan Peninsula was almost completed. The western Balkans were occupied with Slavic ancestors of today Serbs, Croats, and Slovenians, while its central, eastern, and southern parts, i.e., Moesia and Dobrudja, Pomoravie and Timok, Thrace and Rhodopes, Macedonia, Central and Southern Albania, Epirus, were occupied by the Slavs of the eastern Slavic group. Part of these tribes continued to inhabit wide territory north of the Danube. Slavic tribes penetrated to the southernmost parts of Greece and settled some Aegean Islands. Data about these Slavic tribes are scarce and knowledge about them is incomplete. It is known that Severs (or Severians) lived in Dobrudja. To the west of them, the Danubian plain was settled by the great tribal Slav union called The Union of the Seven Tribes. More to the west, in the region of river Timok lived the Timochans, and in the region of river Morava lived the Moravians. In the northwestern part of Thrace, in the foothills of the Rhodopes and the Balkan lived the Dragoviches; in the basin of river Struma – the Strymons (Strumiantsi or Strumians). Close to the Aegean Sea coast between the rivers Struma and Mesta was settled the tribe of the Smolians; north of the Chalkidiki Peninsula between the rivers Vardar and Struma lived the Rinkhins. In Macedonia, in the valley of the Crna Reka were the Berezites. Each South Slav tribe had its own dialect that was close to the dialects of the other tribes.

In the second half of the 7th century, the fate of the eastern and southern Slavic tribes was associated with another people – the Bulgars (proto-Bulgarians) – who, led by Asparuh, forced Byzantium after a series of battles to recognize in 681 the new state of Slavs and Bulgars, to conclude a peace treaty with them and to pay

низа битака, да 681. призна нову словенску државу и Бугаре, да са њима склопи мир и да им плаћа годишњи порез. Други бугарски владар, Кубрат, населио се са својом групом у Македонији и одатле покушао да освоји Солун.

У распону од шестог до деветог века, већина словенских племена северно и јужно од Дунава обухваћена је бугарском државом која је за Словене постала привлачно средиште јер су Бугаре сматрали својим браниоцима и савезницима против заједничког непријатеља – Византије. Захваљујући бројчаној премоћи, Словени су асимиловали локално трачко становништво, а затим и два бугарска племена (једно на североистоку а друго у области данашње Македоније). Током процеса асимилације, Словени су постали главна етничка компонента бугарског народа у три географске области: Мезији, Тракији и Македонији, земљама које су сачињавале бугарску државу током већег дела њеног постојања, док је није освојило Отоманско царство. Назив нове државе, Бугарска, настао је од Бугара чије су породице водиле државну управу.

Добро је познато и опште прихваћено да се рана бугарска (и, уопште, словенска) књижевност повезује с радом двојице браће из Солуна, св. Ћирилом и Методијем. Непосредни подстицај за стварање словенске азбуке био је захтев моравског кнеза Растислава који је 862. упутио византијском цару Михајлу Трећем, да му пошаље "епископа и ментора" који ће проповедати хришћанство на језику који народ разуме. За ову тешку образовну мисију, византијски цар је одабрао двојицу браће који су већ били чувени због своје учености. Према њиховим хагиографијама, цар их је одабрао зато што су, иако Византинци, као грађани Солуна знали језик локалног словенско-

Скулптуре св. Ћирила и Методија на Карловом мосту у Прагу, аутор – Карел Дворжак, 20. в; лична архива

Statue of Saints Cyril and Methodius on Charles Bridge in Prague, author: Karel Dvorak in the 20th century (personal archive)

them an annual tax. Another Bulgar leader, Kuber, with his group settled in Macedonia and from there tried to conquer Solun (Thessaloniki).

During the 6th–9th century most of the Slavic tribes to the north and south of the Danube were included within the Bulgarian state, which became an attractive center for Slavs, because they considered Bulgars as their defenders and allies against the common enemy Byzantium. Slavs, through their superiority in number, assimilated first the local Thracian population, and then the two Bulgar tribes (one in the northeast and the other in the area of today's Macedonia). Through this process of assimilation, Slavs became the main ethnic component of the Bulgarian nation in the three geographic areas – Moesia, Thrace and Macedonia that comprised the Bulgarian state during most of its existence until it was conquered by the Ottomans. The name of the new state – Bulgaria was derived from Bulgars whose families governed the state administration.

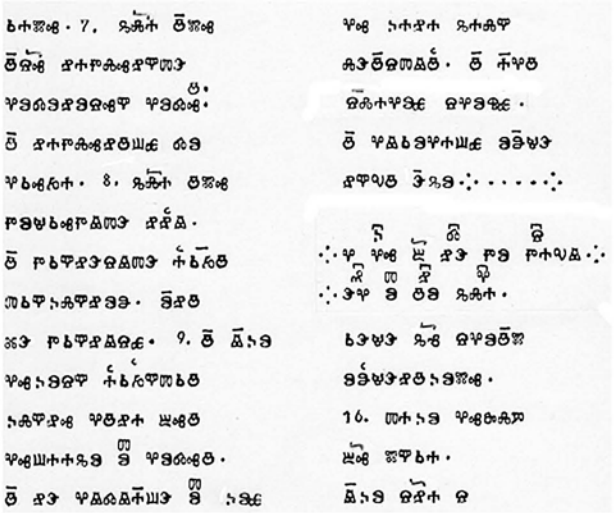

Примерак Асеманијевог јеванђеља (оригинал је с почетка 11. в.), л. 8r и 8v , Јеванђеље по Јовану, 2:6-11, 3:16-17; лична збирка проф. Јордана Зајмова

Copy of *Codex Assemanianus* (the original is from the beginning of 11th century), f.8 A–B, Gospel of John, 2:6–11, 3:16–17, author: Prof. Jordan Zaimov, private collection

бугарског становништва. Ћирило и Методије су 862. направили нову азбуку (глагољицу) и превели најважније богослужбене књиге с грчког на словенско-бугарски. Тако је старобугарски постао књижевни језик који је послужио као основа за формирање осталих словенских књижевних језика.

Мисија двојице браће у Моравској није била успешна: њихове школе су затворене а ученици прогањани и протерани из Моравске. Неки од њих домогли су се Бугарске где су дочекани с поштовањем и радошћу. Бугарском је у то време владао учени цар Борис Први који је неколико година пре тога својим поданицима силом увео хришћанство. Борису Првом била је потребна азбука да би се византијске богослужбене књиге превеле с грчког на бугарски и одмах је организовао градњу школа и учење нове словенске азбуке широм Бугарске. Основана

It is well known and universally accepted that early Bulgarian (and Slavic, in general) literature is associated with the work of the Solun brothers SS. Cyril and Methodius. Direct incentive for the creation of Slavic alphabet and the first Slavic books was the request of the Moravian Prince Rostislav made in 862 to the Byzantine Emperor Michael III, to send him 'a bishop and mentor' to preach Christianity in understandable language. For this difficult educational mission, the Byzantine Emperor chose the two brothers who had been already famous for their knowledge. According to their hagiographies, the Emperor chose them because, although they were Byzantines, as citizens of Solun they knew the language of the local Slavo-Bulgarian population. Cyril and Methodius made a new alphabet (the Glagolitic alphabet) in 862 and translated the most important liturgical books from Greek to Slavo-Bulgarian. Thus, Old Bulgarian became a literary language that served as a basis for the formation of the other Slavic literary languages.

The mission of the two brothers in Moravia was not successful – their schools were closed and their students were persecuted and driven out of Moravia. Some of the students reached Bulgaria where they were met with respect and jubilation. Bulgaria was ruled at that time by the learned Tsar Boris I, who several years earlier had enforced the Christianization of Bulgarians. Boris I needed the alphabet to have Byzantine liturgical books translated from

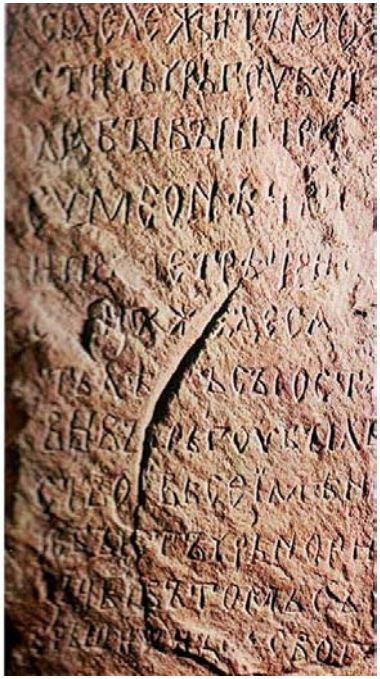

Надгробни натпис из Мостича, крај 9. в, најранији постојећи епиграфски споменик на ћирилици, Археолошки музеј у Великом Преславу

Inscription from Mostich, end of the 9th century, the oldest existing epigraphic monument of Old Bulgarian Cyrillic literacy Archaeological Museum of Veliki Preslav

су два средишта учења и писања која су водили ученици Ћирила и Методија: једно у другој бугарској престоници, у Преславу, на североистоку, које су водили Наум и Јован Егзарх, и друго на југозападу, у Охриду, где је водећа личност био Климент. У другој половини деветог и првој половини десетог века, ова средишта, као и школе и манастири у другим деловима Бугарске, дали су најранију словенску књижевност. Овај период је познат као Златни век бугарске културе.

У деветом веку је у Бугарској створена друга старобугарска азбука, ћирилично писмо, која је заменила глагољицу. Бугари, Руси, Срби и Румуни користили су је и вековима касније. Постепено су елементи тих говорних језика замењивали одговарајуће

Greek to Bulgarian and immediately organized building of schools and teaching the new Slavic alphabet throughout Bulgaria. Two centers of learning and writing, led by Cyril and Methodius' students, were established in Bulgaria: one in the second Bulgarian capital Preslav in the northeast, led by Naum and Ioan Exarch, and the other in Ohrid in the southwest, led by Climent. In the second half of the 9th and the first half of the 10th century these centers, as well as schools and monasteries throughout Bulgaria, produced the earliest Slavic literature, a period which is known as the Golden Century of Bulgarian culture.

In the 9th century, in Bulgaria was created another Old Bulgarian alphabet, the Cyrillic alphabet which replaced the Glagolitic alphabet. It was used by Bulgarians, Russians, Serbians, and Romanians many centuries afterwards. Step by step, elements of the respective spoken languages replaced corresponding archaic elements thus creating the particular recensions of Old Bulgarian (Russian recension, Serbian recension, etc.).

архаичне елементе и тако су настајале појединачне рецензије старобугарског (руска, српска рецензија).

Присуство заједничког писаног језика у тако рано време, пре но што је створена већина европских нација, било је снажан уједињујући чинилац који је дао јак подстицај консолидовању бугарске нације и развитку бугарске националне свести. У следећим вековима, током периода стране окупације, напор да се очува бугарски језик био је главни чинилац који се супротстављао аслимилаторској политици окупационих сила.

Најранији писани извори који пружају обавештења о историји бугарског језика потичу из десетог и једанаестог века. То су рукописи на пергаменту, највећим делом преписи оригиналних превода Ћирила и Методија и њихових ученика.

Бугарски манастири – колевке духовности и културе

Када се хришћанска монашка заједница појавила као духовна предстража новог хришћанског света, већ у времену од четвртог до петог века на тлу Бугарске почели су да се граде манастири. Писани документи и археолошка ископавања сведоче о постојању неколико десетина манастира на територијама које ће касније насељавати бугарски народ. Градња првих манастира следила је блискоисточни образац који се већ усталио на неким местима у Европи, али већ од шестог века прогресивно је почео да се шири утицај византијског стила и он је временом постао главни узор за градњу православних манастира.

Православни манастири, са својом рукописном традицијом, од самог почетка су постали средишта учености. Њих треба на више начина сматрати завештањем Римског

The presence of a common written language at such early time preceding the formation of most other European nations was a great unifying factor that gave a strong impetus to the consolidation of the Bulgarian nation and the development of Bulgarian national conscience. In the following centuries during periods of foreign occupation, the effort to preserve the Bulgarian language was the main factor counteracting the assimilatory policies of the occupying powers.

The earliest written sources that provide information on the history of Bulgarian language are from 10th to 11th century. These are manuscripts on parchment, mostly transcripts of translations of Cyril and Methodius and their students.

Bulgarian Monasteries – Cradles of Spirituality and Culture

When Christian monastic community emerged as a spiritual vanguard of the new Christian world, it was as early as the 4th–5th century that monasteries began to be built in the Bulgarian lands. Written documents and archaeological excavations from that time testify to the existence of several dozens of monasteries raised on territories that would later be inhabited by Bulgarian people. The construction of the first monasteries followed a Near East scheme that had already established itself in some places in Europe but as early as the 6th century the Byzantine style began progressively to spread its influence thus turning gradually into a major standard of constructing Eastern Orthodox monasteries.

Orthodox Christian monasteries, with their tradition of manuscript writing, became from the very beginning centers of learning. In many ways, they have to be considered as the legacy of the Roman and Byzantine

и Византијског царства културама Европе. Кад је цар Константин прихватио хришћанство као службену религију Римског царства, цео његов правни систем постао је део хришћанске вере. Црква је наставила преписивање закона и црквених списа дуго пошто су и Рим и Византија престали да доминирају европском политичком сценом. У манастирима широм Европе, писари су помно преписивали важне документе који су разашиљани тамо где је било потребно. Познавање религије, културе и историје преносило се с покољења на покољење и с места на место преко драгоцених исписаних пергамената који су се чували у манастирима и црквама.

Прихватање хришћанства као државне религије 865. у Бугарском царству, дало је нови замах изградњи манастира. Ископавања у старим бугарским престоницама, Плиски и Преславу, дају веродостојне доказе да је нова хришћанска кулура у Бугарској настала баш у тим манастирским комплексима. Од самог почетка, монашка заједница је била позвана да се бори за успостављање кохерентне етничке стуруктуре тако што је прабугарско и словенско становништво укључивала у заједничке обреде и религиозне традиције, стварајући и развијајући на тај начин заједничку бугарску културу.

После примања хришћанства, у другој половини деветог века, манастири у близини Плиске и Преслава обављали су, поред својих црквених и ритуалних функција, и многобројне културне, образовне и економске делатности. Појавиле су се нове писарнице у којима су богослужбене књиге превођене на словенски језик, где су стварана књижевна дела и прављени књижевни зборници, задовољавајући тако потребу да се нова религија пропагира и учвршћује. У то време, манастири око Преслава пружили су склониште таквим истакнутим људима од пера какви су били Константин из Преслава, Црноризац Храбар и Егзарх

Empires to the cultures of Europe. When Christianity was accepted by the Emperor Constantine as the official religion of the Roman Empire, its entire legal system became part of the Christian faith. The copying of laws and Church writings was continued by the Church, long after both Rome and Byzantium had ceased to dominate the European political scene. Inside monasteries all over Europe, scribes meticulously copied important documents for distribution wherever needed. The knowledge of religion, culture, and history was passed from generation to generation and from place to place through the precious written parchments safeguarded in the monasteries and churches.

The adoption of Christianity as a state religion of Bulgarian kingdom in 865 gave new scope to monastery building. The excavations in the Old Bulgarian capitals of Pliska and Preslav are a credible proof of the fact that it was in the monastery complexes that the new Christian culture in Bulgaria came into being. From the very beginning the monastic community was called upon to fight for the establishment of a coherent ethnic structure by joining the Proto-Bulgarian and Slav population to common rites and religious traditions thus creating and developing a common Bulgarian culture.

After the adoption of Christianity in the second half of the 9th century the monasteries built near Pliska and Preslav carried out, apart from their church-and-ritual functions, broad cultural, educational and economic activities. New scriptoria appeared where liturgical books were translated into Slavonic, new literary works were created, and literary miscellanies were compiled, thus satisfying the necessity of propagating and consolidating the new religion. At that time the monasteries near Preslav gave shelter to such prominent men of letters as Konstantin of Preslav, Chernorizets Hrabr and Exarch Yosif who created works

Четворојеванђеље, Бобошевски манастир, 1578, л. 298, Црквени историјски и археолошки институт, Софија, № 28

Four Gospels, Boboshevo monastery, 1578, f. 298 Church Historical and Archival Institute, Sofia, No 28

Јосиф. Они су створили дела изузетне културне и историјске вредности којима су обележили такозвани Златни век бугарске културе.

У распону од деветог до дванаестог века, током византијске владавине, манастири и цркве били су средишта која су успела да сачувају бугарски језик, писану културу, обичаје и националну самосвест.

За време Другог бугарског краљевства (13–14. в.), монашке заједнице у Бугарској значајно су напредовале. Изграђено је много манастира. Још више дарова манастирима стигло је од владара и властеле. Они су прикупили богатства и на њиховој

of extreme cultural and historical value thus marking the so-called Golden Age of the Bulgarian literature.

In the period between the 9th and the 12th century the monasteries and the churches were the centers which, during the Byzantine rule, managed to preserve the Bulgarian language, written culture, habits and national self-consciousness.

During the Second Bulgarian Kingdom (13th–14th century) the monastic communities in Bulgaria made significant progress. The construction of monasteries grew in scope. Ever more donations came from rulers and noblemen. The monasteries acquired wealth and a number of new churches, towers, residential and farm buildings sprang up within their borders. In this period the churches and monasteries played particularly great role for recovering the past glory of the Bulgarian literature and arts. In the period between the late 12th – late 14th century the monasteries near the royal city of Veliko Tarnovo which were supported by the Court, the Bulgarian patriarchy, the clerical and administrative aristocracy, turned into centers of most significant cultural and artistic undertakings.

In the 13th and 14th century scriptural and art studios were set up in the Great Laura of the Forty Holy Martyrs, in the patriarchal monastery of the Trinity, in the Kilifarevo and Preobrazhenie monasteries where books were decorated, and murals and icons were painted.

The fall of the kingdom, in the late 14th century, to the Ottoman invaders could not withhold the Orthodox Church and its monasteries from carrying out their

земљи никло је много нових цркава, кула, стамбених и пољопривредних зграда. У овом периоду, цркве и манастири имали су нарочито значајну улогу у оживљавању старе славе бугарске књижевности и уметности. Између касног дванаестог и касног четрнаестог века, манастири покрај краљевског града Велико Трново које је помагао двор, Бугарска патријаршија и црквена и управна аристократија, претворили су се у средишта најзначајнијих културних и уметничких постигнућа.

У тринаестом и четрнаестом веку основане су преписивачке и уметничке радионице у манастиру Велика лавра, цркви Четрдесет светих мученика, у патријаршијском манастиру Светог Тројства, у манастирима Килифарево и Преображење. Ту су украшаване књиге и сликане фреске и иконе.

Пад царства под отоманску власт, у касном четрнаестом веку, није спречио цркву и манастире да наставе своје активности. Током отоманске окупације, манастири и цркве су периодично уништавани, као и оно што је у њима било: између осталог, драгоцене верске књиге и рукописи. Нешто од тога је сачувано само зато што је био сакривано, кришом преношено из једног склоништа у друго.

Иако је већина манастира у близини престонице и других средишта уништена, духовни труд на тим местима никад није престајао. Већ у другој половини петнаестог века, у западној Бугарској настали су једноставни али прекрасни низови фресака у цркви Света дева Марија

activities. Following the Ottoman occupation, the monasteries and churches were periodically destroyed, as were their contents – among them the precious religious books and manuscripts. Only by hiding the documents and by smuggling them from haven to haven kept some of them saved.

Although most of the monasteries in the vicinity of the capital city and other centers were destroyed, the spiritual efforts in these places never ceased. As early as the second half of the 15th century, in Western Bulgaria, simple yet splendid ensembles of wall-paintings were created in the church of the 'Holy Virgin Mary of Vitosha' in the Dragalevtsi Monastery (1476), the church of 'St. Demetrius' in the Boboshevo Monastery (1488), the church of 'St. Peter and Paul' in the Orlitza convent of the Rila Monastery (1491), the murals in the church of 'St. George' in the Kremikovtsi Monastery (1493), etc. The creation of these artistic compositions was made possible thanks to the funds allotted by Bulgarian donors,

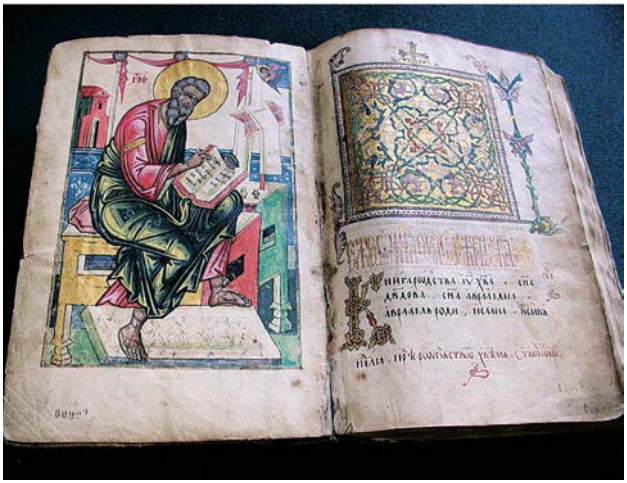

Слепчанско четворојеванђеље – средина 16. в, непознати аутор, л. 1v, 2r. Црквени историјски и археолошки институт, Софија, № 340

Tetraevangelia from Slepcha – middle of 16th century, unknown author, f. 1v, 2r. Church Historical and Archival Institute, Sofia, №340

из Витоше у манастиру Драгалевци (1476), у цркви Св. Димитрије у манастиру Бобошево (1488), у цркви Св. Петар и Павле у метоху Орлица Рилског манастира (1491), у цркви Св. Ђорђе у манастиру Кремиковци (1493), и тако даље. Израда тих уметничких композиција била је омогућена захваљујући средствима која су давали бугарски дародавци, локални угледници и свештена лица. Записи уз слике у спомен на покојнике или објашњења насликаних призора били су исписани бугарским језиком. Архитектонски планови цркава и њихова орнаментација настављају бугарску архитектонску и уметничку традицију из тринаестог и четрнаестог века.

Током отоманске власти (15–19. в.) и, нарочито, у периоду националног препорода (18–19. в.), монашке заједице имале су главну улогу јер су се манастири претворили у жива друштвено-политичка и културна средишта и поља духовног и материјалног изражавања оживљене бугарске нације. Типичан пример је манастир Св. Јован Претеча (Продром) у Слепчи где су у шеснаестом веку чувени учени Бугари (Матеј Слепченски, Пахомиј Слепченски и Висарион Дебарски) створили јединствене примерке писаних споменика.

Током Националног препорода (18–19. в.) манастири су достигли још већу независност као средишта културе и учености. Нарочито је важна улога коју су имали у напретку просвећености. У многим местима су основане манастирске школе а неке, као она у манастиру Рила, развиле су се велике студијске кружоке. Најкултурнији људи су у њима добили образовање и касније постајали учитељи, свештеници, просветитељи. Манастири су чували изворе историје бугарског народа, слике бугарских светаца и комеморативне записе посвећене бугарским владарима из прошлости. Они су постали складишта историјских информација, уметничке и језичке традиције.

local notables and clergymen. The commemorative and explanatory inscriptions accompanying the images were written in Bulgarian. The church plans and their ornamentation carried on the Bulgarian 13th–14th century architectural and artistic tradition.

During the Ottoman domination (15th–19th century), and particularly during the period of the National Revival (18th–19th century), the monastic communities acquired a key role in Bulgaria's public life as the monasteries turned into animated sociopolitical and artistic centers and a field of spiritual and material expression of the reviving Bulgarian nation. A typical example is the monastery of Slepcha 'John the Forerunner' (Prodrom), where in the 16th century famous Bulgarian men of letters (Matej Slepchenski, Pahomij Slepchenski, and Visarion Debarski) create unexampled specimen of written monuments.

During the period of the National Revival (18th–19th century) the monasteries acquired ever greater independence as centers of culture and learning. Of particular importance was the role they played for the progress of enlightenment. Monastery schools were set up in many places which, like the one in the Rila Monastery, and developed into big study circles. There the most cultured people were given an education and they later became teachers, clergymen, enlighteners. The monasteries treasured the sources of the Bulgarian people's history, the images of Bulgarian saints, and commemorative inscriptions dedicated to Bulgarian rulers from the past. They became repositories of historical information, of artistic and language traditions.

Precisely at that time the Bulgarian nation reached one of the heights of its spiritual progress. The five-century-long Ottoman rule was overthrown.

Though many Bulgarian monasteries still retain some of their precious manuscripts, a considerable number of

Управо тада је бугарска нација досегла један од врхунаца свог духовног развитка. Петовековна отоманска владавина је збачена.

Иако многи бугарски манастири још поседују неке драгоцене рукописе, знатан број је изнет из земље. Стари бугарски рукописи постоје у Србији, Румунији, Русији, Пољској, Ватикану, Енглеској и Турској. Историја и уметничке вредности бугарских манастира тесно су повезани са политичким, духовним и културним напретком бугарског народа. Због тога се морају пажљиво чувати и предавати кроз генерације.

Старобугарска књижевност – чувар бугарског језика, писане културе, обичаја и националне самосвести

Старобугарска књижевност је најстарија словенска књижевност. Потиче из деветог века и снажно је утицала на развитак других словенских књижевности, нарочито руске и српске. Румунска књижевност је такође примила многе утицаје. Временски се поклапајући са европским средњим веком, најстарији период бугарске културне историје је посебно везан за један догађај: стварања бугарске азбуке и, одмах затим, бугарске књижевности писане на бугарском језику, посебним бугарским писмом. У деветом веку, Бугари, тек преобраћени у хришћанство, били су први народ из православног круга који је увео ћириличну азбуку и почео њоме да пише књиге. Ово писмо се обично приписује браћи св. Константину (Ћирило) и св. Методију, византијским филозофима и учењацима. Али, вероватније је да су браћа створила веома сложену глагољицу док су њихови ученици у Бугарској направили ћириличну азбуку и назвали је по свом учитељу, св. Ћирилу. Значај нове азбуке је био

them have been taken out of the country. There are ancient Bulgarian manuscripts in Serbia, Romania, Russia, Poland, Vatican, England, and Turkey.

The history and the artistic values of the Bulgarian monasteries are closely connected with the political, spiritual and cultural progress of the Bulgarian people. Therefore they must be treasured and handed down from one generation to another.

Old Bulgarian Literature – Custodian of Bulgarian Language, Written Culture, Habits and National Self-consciousness.

Old Bulgarian literature is the oldest Slavic literature. Dating from the 9th century, it has strongly influenced the development of other Slavic literatures, especially those of Russians and Serbs. Romanian literature also shares a lot of that influence. Corresponding in time to the European Middle Ages, this oldest period in Bulgarian cultural history is especially centered around one extraordinary event – the creation of the Bulgarian alphabet and, immediately afterwards, of Bulgarian literature written in Bulgarian language and in specifically Bulgarian letters. In the 9th century the Bulgarians, newly converted into Christianity, were the first people in the Eastern Orthodox world to introduce the Cyrillic alphabet and to start writing books in it. The alphabet has been usually attributed to the brothers Saints Constantine (Cyril) and Methodius, Byzantine philosophers and scholars. But most probably the brothers created the highly elaborated Glagolitic alphabet, while their disciples in Bulgaria created the Cyrillic alphabet, naming it after their teacher St. Cyril. The significance of the new letters was highly praised, odes were written in celebration of this historical act, which was appreciated not simply as patriotic, but mainly in terms of

- **Типик јерусалимски – крај 14. в, 222 листа папира (265 x 200 мм), почетак и крај недостају, л. 156–157, Црквени историјски и археолошки институт, Софија, Nº 201**

- Typicon from Jerusalem – end of 14th century, 222 pages on paper (265x 200 mm), beginning and end are missing, f. 156 - 157 Church Historical and Archival Institute, Sofia, №201

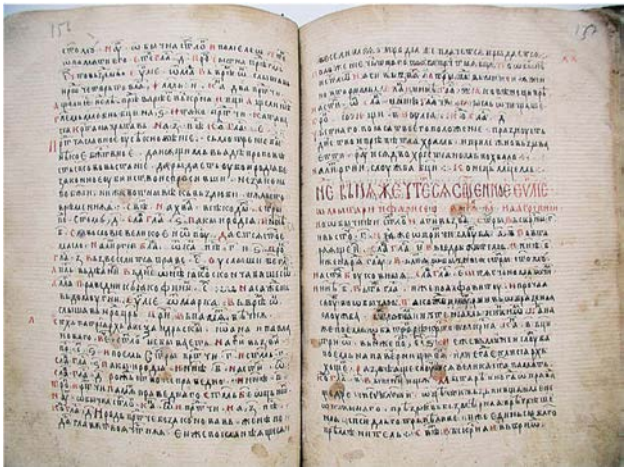

врло истакнут, писане су оде у славу тог историјског чина који се није сматрао само патриотским, већ много више у вези са "развезивањем језика и подучавањем разуму", како је то рекао Црноризац Храбар у свом *Слову о писменима*. Прво су преведене на бугарски *Библија* и многе хришћанске књиге, а затим су се на старобугарском писале нове књиге.

У овом Златном, или старобугарском периоду, средњовековна бугарска култура је тежила да се такмичи чак са византијском, како је сугерисао Јован Егзарх у свом Шестодневу. Име цара Симеона уско је повезано с радом на његовом Зборнику (Симеонов зборник) и на Златострују, првој словенској верзији св. Јована Златоустог, преведеној с грчког. Могућност да се чита и пише на свом језику сматрана је средством да се Божја реч учини разумљивом, будући да су сва дотадашња хришћанска штива била на грчком. Превођење је добило посебан статус отварања ума за божју реч, ширења духовног видика да обухвати велики свет хришћанства. Другим речима, старобугарска књижевност, заједно с преводима хришћанских текстова на старобугарски, није само досегла врхунце духовних и књижевних вредности већ је и отворила очи и умове за до тада невидљиве истине и тиме уврстила Бугаре у ширу хришћанску и културну заједницу. У касном десетом веку, на пример, више од сто година пошто су написане или преведене на бугарски, старобугарске књиге су донете у Русију и постале мост између византијске и руске културе.

'untying the tongue and teaching reason', as Chernorizetz Hrabr puts it in his 'Account of Letters'. The *Bible* and lots of other Christian books were first translated into Bulgarian, and new books were written in the Old Bulgarian language.

In this Golden, or Old Bulgarian period, medieval Bulgarian culture aspired to rival even Constantinople itself, as suggested by John the Exarch in his *Shestodnev* (Hexameron). Tsar Simeon's own name is closely linked with work on his *Simeonov sbornik* (Simeon's Collection) and with the *Zlatostruy* (Golden Stream), the first Slavic version from the Greek of St. John Chrysostom. The very capability of reading and writing in one's own language was seen as a means of making the Word of God intelligible, since all the Christian readings beforehand had been in Greek. Translation acquired a special status - that of opening the mind for the Word of God, of widening the spiritual horizon for the great world of Christianity. In other words, Old Bulgarian literature together with the translations of Christian texts in the Old Bulgarian language did not only reach the highest peaks of spiritual and literary values, but did open the eyes and

Средњобугарско, или Сребрно доба, време династија Асен и Шишман (13–14. в.) одликује се врхунским чистим графичким умећем (писмо, изглед странице, илуминације, повез) у рукописима као што су ватиканске Манасијеве хронике из 1345. или лондонско Јеванђеље цара Ивана Александра из 1356. Византијски утицаји се настављају у преводима с грчког, као и у старобугарском периоду, а дела из оба периода постају извори за будуће књижевно стварање. Склоност ка историјским и временски одређеним

minds for truths invisible beforehand, thus incorporating the Bulgarians into a wide Christian and cultural community. In late 10th century, i.e. more than a hundred years after they were written or translated into Bulgarian, the Old Bulgarian books were brought to Russia and became the bridge between Byzantine and Russian culture.

The 13th–14th century Middle Bulgarian, or Silver age of the Assen and Shishman dynasties excelled in pure graphic virtuosity (script, layout, illumination, binding) of its manuscripts, such as the Vatican *Manasses Chronicle* of 1345 and the London *Tsar Ivan Aleksandar Gospel* of 1356. In content, too, Byzantine influences and translations from the Greek continued to yield, as in the Old Bulgarian period, abundant literary resources. The taste for historical and temporal themes was succeeded in the late 14th century by the mystical doctrines of Hesychasm, with its quest for 'inner light.' This was the doctrine of Theodosius of Tarnovo (noted for his Kilifarevo monastery school) and his most celebrated pupil, Patriarch Evtimii. Both were leading figures in the Tarnovo literary school, famous for its endeavors to standardize and purify the Old Church Slavonic tradition. This sophisticated ecclesiastical literary tradition in its Bulgarian (and wider Balkan and Slav) contexts never displaced the others, less refined, and certainly quite uncanonical medieval literary streams that flowed more broadly over biblical, historical, and even pagan grounds to fill Balkan legends with classical, Christian, and apocryphal themes.

Минијатура јеванђелисте (св. Лука) из Кукленског четворојеванђеља, 15. в, 237 листова папира. Рукопис је цео и повезан, л. 117г, Јавна библиотека "Иван Вазов", Пловдив, P 21

Miniature of Evangelist (St. Luke) from Kuklen Tetraevangelia, 15th century, 237 sheets of paper. The manuscript is complete and bound, f. 117r, Plovdiv public library" Ivan Vazov", P21

темама у касном четрнаестом веку смењује интерес за мистичне доктрине исихаста и њихову потрагу за "унутрашњим светлом". Било је то учење Теодосија из Трнова (познатог по манастирској школи у Килифареву) и његовог највише слављеног ученика, патријарха Евтимија. Обојица су били водеће личности у трновској књижевној школи, чувени по својим напорима да стандардизују и прочисте старословенску традицију. Ова софистицирана црквена књижевна традиција у свом бугарском (и, шире, балканском и словенском) контексту никад није сасвим заузела место других, мање префињених и сигурно не сасвим канонских средњовековних књижевних струја које су текле преко ширег библијског, историјског и, чак, паганског тла да балканске легенде испуне класичним, хришћанским и апокрифним темама.

Године 1397. Бугарска је пала под власт отоманских Турака и престала да постоји током наредних скоро петсто година. Освајачи су потпуно уништили средњовековни бугарски уметнички свет, заједно с племством. Тако се до осамнаестог века бугарска средњовековна култура састојала претежно од народних песама, монашких преписа јеванђеља и неких црквених фресака које су подражавале стару византијску традицију. Посветовљење бугарске књижевности почело је са дамаскинима који су добили име по грчком писцу из шеснаестог века (Дамаскину Студиту) и који су писали на средњобугарском језику. Тако су постављени неки предуслови за бугарску ренесансу.

Типични представници писаног бугарског наслеђа из тог времена (14–17. в.) су Кукленски рукописи који се чувају у јавној библиотеци "Иван Вазов" у Пловдиву. Последњи рукопис је пренет из Кукленског манастира Св. Козма и Дамјан у пловдивску библиотеку пре сто година. Ова установа је сто година чувала неке од највреднијих

In 1397 Bulgaria was conquered by the Ottoman Turks and ceased to exist for almost five hundred years. The medieval Bulgarian artistic world, together with the aristocracy, was completely destroyed by the invaders. So, until the 18th century Bulgarian medieval culture consisted mainly of folk songs, transcripts of Gospels hand-written by monks, and some church murals imitating the old Byzantine tradition. With the damaskins, named so after a Greek author from the 16th century (Damaskin Studit) and written in Middle-Bulgarian language, began the secularization of the Bulgarian literature. And thus some of the preconditions for a Bulgarian Renaissance were laid out.

Typical representatives of the Bulgarian written heritage at that time (14th–17th century) are the Kuklen manuscripts kept in the Plovdiv public library 'Ivan Vazov'. A hundred years ago the last manuscript was moved from the Kuklen Monastery to Plovdiv Public Library. For a hundred years this institution has kept some of the most valuable and exquisite samples of Bulgarian calligraphy and book art from the time of the Ottoman Empire. Only few Bulgarian scholars have researched the significance of Kuklen as a mediaeval centre of writing and spirituality. The archaeological and historical legacy of the Kuklen Monastery has never been properly explored. There are a few books which mention it in general terms.

The manuscripts themselves have had a different fate. In 1830, Nicodemus, the Greek abbot of Kuklen Monastery ordered that the church frescos should be erased and the monastic library should be destroyed. Only by divine providence an unknown monk hid the manuscripts under the church roof and subsequently they ended up in the hands of the well known Bulgarian intellectuals – Bashmakov and Dyakovich who put them away in the library for safekeeping, thus giving them a new lease of life.

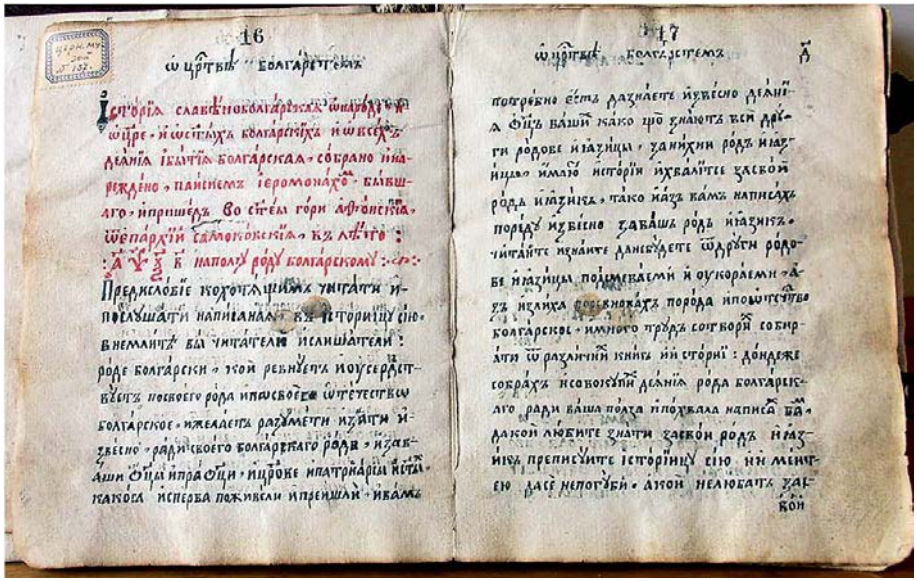

Словенобугарска историја (Самоковски препис), 1771, 226 листова папира (210 x 165 мм), написао Алексеј Велкович Попович у Самокову, л. 15–16, Црквени историјски и археолошки институт, Софија, № 340

History of the Slavo-Bulgarians (Samokov copy), 1771, 226 pages on paper (210 x 165 mm), written by Aleksi Velkovich Popovich in Samokov, f.15 - 16
Church Historical and Archival Institute, Sofia, №137

и изузетних примера бугарске калиграфије и уметности књиге из времена Отоманског царства. Само неколико бугарских научника је истраживало значај Куклена као средњовековног средишта писања и духовности. Археолошко и историјско значење манастира Куклен никад није истражено како треба. Има свега неколико књига у којима се он уопштено помиње. Сами рукописи имали су другачију судбину. Никодем, грчки игуман манастира Куклен наредио је 1830. да се црквене фреске саструју и да се манастирска библиотека уништи. Само захваљујући божанском провиђењу, непознати монах је сакрио рукописе испод црквеног крова а затим су они завршили у рукама познатих бугарских интелектуалаца

There are hundreds of articles on this topic, but very few deal with the Kuklen manuscripts. However, those who mention them always point out the fact that the writings of Krastyo *Grammatik* are priceless masterpieces. The most valuable aspect of Krastyo Grammatik's books is the decoration and ornamentation. He was one of the best Bulgarian calligraphers during the time of the Turkish occupation, a great master of decorative letters, plaited ornamentation and exquisite miniatures.

1762 is considered as the actual beginning of the Bulgarian Renaissance literature and culture, when the monk Paisii of Hilendar wrote his *Slav-Bulgarian History*. With this work most of the forms of medieval writings

Башмакова и Дијаковича, који су их сместили на чување у библиотеку и тиме им пружили нову прилику да живе.

Постоје стотине чланака на ову тему, али само се малобројни баве Кукленским рукописима. Ипак, они који их помињу, увек наглашавају чињеницу да су рукописи Крастја Граматика непроцењива ремек-дела. Највреднији аспект његових књига је украшавање и орнаментација. Он је био један од најбољих бугарских краснописаца у доба турске окупације, велики мајстор украсних слова, преплетене орнаментике и изузетних минијатура.

Годином стврног почетка ренесансе бугарске књижевности и културе сматра се 1762, кад је монах Пајсије Хиландарски написао своју *Словенскобугарску историју*. С његовим делом напушта се већина облика средњовековних писаних дела и објављује рађање нове националне свести. Оживљавајући давно заборављену прошлост, хиландарски монах је јасно назначио, рационално и, истовремено, високо уметнички да постоје разлози због којих његов народ треба да буде поносан на своје бугарско порекло. Иако названа *Историја*, она је, уствари, сјајно књижевно дело. И, наравно, сјајно отварање једног доба чији је карактер и стремљења оцртала и предсказала.

Преовлађујуће одређена националном идејом, Бугарска ренесанса обележена је незаситом тежњом ка учењу. Култ знања се савршено комбиновао с вољом за национално ослобођење која је сазревала, просветитељство се сматрало неопходним за развој национално усмерене свести и самосвести. Написани су или преведени многи уџбеници, отворене су бугарске школе, почела је да излази периодика, новинарство је постало цењено занимање. Овде, наравно, не треба занемарити економске предуслове: у пропадајућем Отоманском царству, почетком деветнаестог века,

were left off and the birth of a new national consciousness was proclaimed. Reviving the long-forgotten past, the Hilendar monk made it clear – rationally, but also highly artistically – that there were reasons for his people to be proud with their Bulgarian origin. Although called a 'History', it actually offers a brilliant piece of literature. And, of course, a brilliant opening of an age, whose character and tendencies it outlined and predestined.

Dominated as a whole by the national idea, Bulgaria's Renaissance was marked throughout by an insatiable strive for learning. The cult for knowledge combined perfectly with the ripening will for national liberation, enlightenment being considered a necessity for the growing of a nationally oriented consciousness and self-consciousness. Lots of schoolbooks were written or translated, Bulgarian schools opened, periodicals started coming out, journalism became a prestigious profession. Economic preconditions here are not to be forgotten, of course – in the decaying Ottoman empire of the early 19th century the trades and the crafts were largely Bulgarian business, together with the traditional stock of breeding and farming. It became possible for many Bulgarian youths to get their education in Europe – in St. Petersburg, in Odessa or in Vienna – and so to become aware of the modern liberal ideas and cultural trends of their time. The thick veil of slavery blindness was being torn. Bulgarian culture was gradually lifting the boundaries between itself and the world outside the Ottoman Empire, considering the achievement of national identity first of all in terms of cultural openness. In other words, to be Bulgarian meant not only to acquire the knowledge about your heroic historical past, but also to show the world that you belong to it. Bulgaria's national liberation was initially gained in and by those awakened minds that shed off sleep and blindness and kept eyes wide

трговином и занатима су се махом бавили Бугари, уз традиционално гајење стоке и пољопривреду. За многе младе Бугаре постало је могуће да се школују у Европи, у Петрограду, Одеси или у Бечу и да на тај начин сазнају за модерне либералне идеје и савремена културна кретања. Тиме је поцепан дебели покров робовског слепила. Бугарска култура је постепено уклањала ограде између себе и света изван Отоманског царства, сматрајући да је остваривање националног идентитета најпрече с обзиром на културну отвореност. Другим речима, бити Бугарин није значило само прикупити знања о сопственој јуначкој националној прошлости, него и показати своје припадање свету. Бугарско национално ослобођење су прво остварили они који су пробудили успаване умове и учинили да слепи широм отворе очи. Било је то, пре свега, духовно достигнуће, али истовремено и књижевни подухват.

Бугарски рукописи – светско благо

Има доста старобугарских рукописа који су од пресудне важности за целу славистику, али неки од њих се могу сматрати правим ремек-делима. У наставку ћемо подробније представити три таква рукописа.

1. Енински апостил

Енински апостил, или апостили, старобугарски је ћирилични рукопис из десетог или једанаестог века и најстарији је део садашње бугарске збирке.

Енински апостил откривен је 1960. током обнављања старе цркве св. Параскеве у селу Енина. Рукопис је првобитно био у веома лошем стању, преостало је само тридесет девет листова или одломака и ниједан цео лист. Од открића до 1964. рукопис се чувао у музеју града Казанлика. Те године је пренет у Националну библиотеку

open. It was first of all a spiritual achievement, but at the same time – a literary achievement as well.

Bulgarian Manuscripts – World Treasures

There are a lot of Old Bulgarian manuscripts, which are of essential importance for the universal Slavistics, but some of them can be considered as real masterpieces. Further, three of them are presented in more detail.

1. The Enina Apostle

The *Enina Apostle* or Enina Apostolos is a 10th or 11th century Old Bulgarian Cyrillic manuscript and the oldest one currently part of a Bulgarian collection.

The Enina Apostle was discovered in 1960 during the restoration of the old Church of Saint Paraskeva in the village of Enina. The manuscript was initially in very bad condition, with only 39 sheets and sheet fragments extant, and practically not a single sheet was preserved in its entirety. From its discovery to 1964 the *Enina Apostle* was housed in the Kazanlak Museum. In 1964, the manuscript was transferred to the SS. Cyril and Methodius National Library in the capital Sofia, where it has been housed ever since, catalogued under signature №1144. The *Enina Apostle* is part of the library's collection of 1500 Slavic manuscripts. Among these, it is of utmost importance because of its antiquity, as well as its paleographic and linguistic features.

The *Enina Apostle* was written on parchment. The sheets are 19.5 by 15.5 centimeters in size. The copy was done by a single person in cursive handwriting using dark brown ink. Sheets 6a and 38a feature decorative ornaments of geometric and floral design. Additional decoration includes 18 initials, which are mostly geometric, though sometimes floral or interlaced. An initial on sheet 3 depicts

"Св. Ћирило и Методије" у престоници Софији, где се налази и данас, каталогизован под сигнатуром № 1144. *Енински апостил* је је део библиотечке збирке од 1.500 словенских рукописа. Он је најважнији међу њима, како због своје старости, тако и због палеографских и лингвистичких својстава.

Енински апостил је написан на пергаменту. Листови су димензија 19,5 x 15,5 цм. Примерак је радила једна особа, курзивним рукописом, користећи тамносмеђе мастило. Листови 6а и 38а садрже геометријске и цветне украсне орнаменте. Додатна декорација обухвата осамнаест иницијала, већином геометријских, понекад цветних или преплетених. Иницијал на листу 3 представља главу птице, док се на листовима 28б и 36б као иницијали појављују глагољска слова.

Сматра се да се *Енински апостил* првобитно састојао од 215 до 220 листова, од тога је само тридесет девет делимично сачувано. Недостају почетак и крај рукописа и нису сачуване белешке на маргинама. Текст рукописа састоји се од апостилских чтења од тридесет пете Недеље после Духова до вечерње на Свету суботу и од 1. септембра до 3. октобра, празника Дионизија Ареопагите. Језик текста сврстава се или у старословенски или као да припада категорији која је временски непосредно уследила после старословенског.

2. Манасијеве хронике

Овај рукопис је једини сачувани илуминирани примерак *Манасијевих хроника*. Препис је израђен у четрнаестом веку, на захтев бугарског краља Ивана Александра (1331–1371) и сада се чува у ватиканској Апостолској библиотеци.

a bird's head, while sheets 28b and 36b employ Glagolitic characters for initial letters.

The *Enina Apostle* is thought to have originally consisted of circa 215–220 sheets, of which only 39 have been at least partially preserved. Both the beginning and the end of the manuscript are missing, and there are no preserved marginal notes. The text of the manuscript consists of apostolic readings from the 35th Sunday after Pentecost until the vespers of the Holy Saturday and from 1 September until 3 October, the feast day of Dionysius the Areopagite. The language of the text is classified as either Old Church Slavonic or as belonging to a category that chronologically immediately follows Old Church Slavonic.

2. The Manasses Chronicles

This manuscript is the only preserved illuminated copy of the *Manasses chronicles*. The transcript is created in the 14th century under request of Bulgarian King Ivan Alexander (1331–1371) and is now stored at the Vatican Apostolic Library.

The original – the *Manasses Chronicles*, is the most important work of the 12th century Byzantine historian and writer Constantine Manasses, which encompasses events from the creation of the world until the beginning of the reign of the Byzantine emperor Alexius I Comnenus (1081–1118).

The illuminated copy relates to 1344–1345, a period determined as the Second Golden Age of Bulgarian art (the first one was during the reign of Simeon). The 14th century is the time of literary upheaval in Bulgaria. During this period in the Tarnovo Literary and Art School a lot of remarkably decorated manuscripts are created. At the same time a new artistic branch is established – the painting of miniatures as part of the books ordered by the court. This

Оригинал *Манасијеве хронике* најважније је дело дванаестовековног византијског историчара и писца Константина Манасија. Оно обухвата догађаје од стварања света до владавине византијског цара Алексија II Комнина (1081–1118).

Илуминирани примерак је из периода 1334–1345, Другог златног доба бугарске уметности (прво је било у време владавине Симеона). Четрнаести век је доба књижевног успона у Бугарској. У то време је у књижевној и уметничкој школи у Трнову израђено много задивљујуће украшених рукописа. Истовремено је установљена нова уметничка грана: сликање минијатура као делова књига које је наручио двор. То је доба цара Ивана Александра, највећег ктитора у историји Бугарске. Превод није стихован (за разлику од оригинала) и има деветнаест додатака који се односе на бугарску историју. Текст овог рукописа (ватикански примерак) је једини словенски препис који је богато илустрован са шездесет девет минијатура. Његов најдрагоценији део су „глосе" које се односе на догађаје из бугарске историје, а које не постоје у византијском оригиналу. Десет минијатура запремају целе странице: на почетку, у средини и на крају текста. Уопштено говорећи, њихови сижеи се односе на библијске теме, Тројански рат, римску, византијску или бугарску историју. Неке представљају односе између Бугара и Руса, покрштавање Руса и напад кијевског кнеза Свјатослава на Бугарску (967–972). Двадесет пет се не односе непосредно на текст. Веома су занимљиве белешке с објашњењима испод минијатура које није исписао преписивач (као што је било уобичајено), него уметник минијатурист. У Ватиканској библиотеци касније су додати преводи на латински.

Минијатуре су сложене композиције са више фигура и садрже многоструке и различите елементе:

is the time of Tsar Ivan Alexander – the greatest ktetor in Bulgarian history.

The translation is not in verses and has 19 additions related to the Bulgarian history. The text of this manuscript (the Vatican copy) is the only of all Slavic transcripts, which has been richly illustrated with 69 miniatures. The most precious part of this manuscript are the chronicle 'glosses', related to events from Bulgarian history, which are missing from the Byzantine original. Ten of the miniatures occupy full pages – in the beginning, middle and end of the text. In general, their plots are dedicated to biblical themes, the Trojan War, the Roman, the Byzantine and the Bulgarian history. Some of them represent the relations between the Bulgarians and the Russians – the christening of the Russians and the invasion of the Kiev prince Svetoslav in Bulgaria (967–972). 25 of them are not directly related to the text. Of great interest are the explanatory notes under the miniatures, which were not made by the transcriber (as the usual practice), but by the artist – the miniaturist. Later, in the Vatican library, their translations in Latin have been added.

The miniatures are complex multi-figure compositions and contain multiple and various elements: conventionally presented natural landscapes (mountains, seas, hills, rivers); architectural motives (palaces, cities, churches, fortresses); human figures (naked body – Adam and Eve, men, women, rulers, warriors, clergymen, workers, sailors); war-ships. The rulers are presented in Byzantine emperor garments from the 12th–14th century. In the miniatures illustrating historical war-scenes, different military attires and weapons are displayed, while the horses are painted carefully, realistically, always in motion. Unaware of the laws of perspective, through the straight drapery of the roofs of far-away buildings, the artist shows that the action is taking place in a room and thus presents an interior.

конвенционално представљене пејзаже (планине, мора, брда, реке); архитектонске мотиве (палате, градове, цркве, тврђаве); људске фигуре (обнажено тело, Адама и Еву, мушкарце, жене, владаре, ратнике, свештена лица, раднике, морнаре); ратне бродове. Владари су представљени у византијској владарској одећи из времена од дванаестог до четрнаестог века. На минијатурама које илуструју историјске ратне приказе, представљене су разне војне униформе и оружје, док су коњи насликани пажљиво, реалистично, увек у покрету. Не познајући законе перспективе, сликањем слојева кровова и удаљених зграда, уметник показује да се радња догађа у соби и тиме приказује ентеријер. Минијатуре су израђене бојом и гвашом. У палети боја преовлађују црвени цинобер, плава, светло и тамно зелена, окер, светло љубичаста. Текст је писан тамносмеђим мастилом.

Уметници који су радили на минијатурама (претпоставља се да их је било двојица) следе правила византијског канона. Традиционална византијска уметност примењена је и у техничком смислу – гваш с разним бојама и коришћење златне боје. Стил ових уметника скоро је исти као стил дела која налазимо у лондонском *Четворојеванђељу*. Ипак, не постоје стварни докази и нико не може да тврди да су два дела створили исти уметници.

3. *Четворојеванђеље Ивана Алексадра*

Тетрајеванђеље, или *Четворојеванђеље Ивана Александра* је четрнаестовековни илуминирани рукопис јеванђеља на средњобугарском, направљен и илустрован током владавине цара Ивана Александра (1331–1371), током Другог бугарског царства. Овај рукопис се сматра једним од највећих књижевних блага средњовековне бугарске културе и несумњиво поседује највећу уметничку вредност.

The miniatures are elaborated in cover paints and gouache. Predominant in the palette are the intensive colors – red cinnabar, blue, light and dark green, ochre, light violet. The text is written in dark brown ink.

The artists who worked on the miniatures (they are supposed to be two), follow the rules of Byzantine art. Traditional Byzantine is also the applied technique – gouache with various colors and use of golden paint. The work style of the artists is very similar to the works found in the London *Four Gospels*. There is no personification evidence however and no one can state that the two works are created by the same authors.

3. The Tetraevangelia of Ivan Alexander

The *Tetraevangelia of Ivan Alexander* or the *Four Gospels of Ivan Alexander* is a 14th century illuminated manuscript Gospel Book in Middle Bulgarian, prepared and illustrated during the rule of Tsar Ivan Alexander (1331–1371) in the Second Bulgarian Empire. The manuscript is regarded as one of the most important literary treasures of the medieval Bulgarian culture and arguably the one with the greatest artistic value.

The manuscript, currently housed in the British Library (Add. MS 39627) contains the text of the Four Gospels illustrated with 366 miniatures and consists of 286 parchment folios, 33 by 24.3 cm in size, later paginated with pencil. Folio 74, most likely the one where the miniature illustrating the Judgment Day scene was, has been cut and stolen in modern times.

The manuscript was written by a monk named Simeon in 1355–1356 on the orders of Ivan Alexander. It is not certain whether Simeon also illuminated the Tetraevangelia or simply was a copyist and calligrapher. The handwriting of the manuscript shows definite similarity with the *Manasses Chronicle* (1344–1345), another product of the Tarnovo

Рукопис, који се тренутно чува у Британској библиотеци (Add. MS 39627) има 286 пергаментних листова, димензија 33 x 24,3 цм, с каснијом пагинацијом унетом оловком, и садржи текст четири јеванђеља илустрован с 336 минијатура. Лист 74, највероватније онај с минијатуром која је илустровала призор Судњег дана, у новије време је исечен и украден.

Рукопис је исписао монах по имену Симеон, од 1355. до 1356, по наруџбини Ивана Александра. Није сигурно да ли је Симеон радио и илустрације Четворојеванђеља или је био само преписивач. Рукопис показује несумњиву сличност с Манасијевом хроником (1344-1345.), још једним продуктом Трновске књижевне школе тог времена. Овај рукопис је првобитно био опточен златом, драгим канењем и бисерима, али део те оплате је касније нестао и био замењен садашњом. После пада Трнова под Турке 1393, рукопис је вероватно неки бугарски избеглица пребацио у Цариград. Он је тамо био дуго година да би касније био враћен по наређењу и захваљујући средствима молдавског кнеза Александра цел Буна, што је записано у белешци начињеној црвеним мастилом на маргини петог листа.

Каснија судбина рукописа, до његовог доласка у светогорски манастир Агиоу Павлоу (св. Павле) неизвесна је, али документ је забележен као део манастирске збирке у седамнаестом веку. Енглески путник и колекционар Роберт Курзон, који је посетио манастир 1837, добио је *Четворојеванђеље* на дар од игумана. То га је сачувало од уништења у пожару који је прогутао цео манастир и читаву његову збирку крајем деветнаестог века.

После Курзонове смрти 1873, његова кћерка Дареа поклонила је целу збирку Британском музеју (1917) што је омогућило детаљна научна истраживања овог документа. Године 1973. рукопис је пренет у Британску библиотеку.

Literary School of the time. The manuscript was initially plated with gold, gems and pearls, but part of this plate later disappeared and was replaced with the current one.

After the fall of Tarnovo to the Ottomans in 1393, the manuscript was transported to Moldavia possibly by a Bulgarian fugitive. It spent a number of years there and was later bought on the orders and with the resources of Prince Alexandru cel Bun, which is evidenced by a red-ink marginal note on folio 5.

The later fate of the manuscript until its arrival in the Mount Athos monastery of Agiou Pavlou (St. Paul) is uncertain, but the document was recorded as part of the monastery's collection in the 17th century. English traveler and collector Robert Curzon, who visited the monastery in 1837, was given the Tetraevangelia as a present by the abbot. This saved the manuscript from being destroyed by the fire that burnt down the whole monastery and its entire collection in the end of the 19th century.

After Curzon's death in 1873, his entire collection was given to British Museum in 1917 by his daughter Darea, which enabled more detailed scientific research of the document. In 1973 the manuscript was transferred to the British Library.

„СВЕ И У СВЕМУ ХРИСТОС“ СРПСКИ УДЕО У СЛОВЕНСКОМ РУКОПИСНОМ НАСЛЕЂУ ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ

/

CHRIST IS ALL AND IN ALL SERBIAN CONTRIBUTION TO SLAVIC MANUSCRIPT HERITAGE OF SOUTHEAST EUROPE

Владан Тријић:
Народна библиотека Србије / *National Library of Serbia*

Словенска средњовековна писменост на подручју Југоисточне Европе никла је и сазрела на плодном тлу византијске поетике и естетике. Од својих почетака у другој половини IX века, она је настајала превођењем текстова са грчког језика или је грађена по узору на византијску писменост и у складу са њом, као њено обогаћење. Стога се духовност којом одише јужнословенска писана реч може разумети само из перспективе византијског културног наслеђа.

Сама византијска писменост била је наднационална као и идеја васељенског царства које је чинило њен световни оквир. Хришћанско схватање уметничког

Slavic Middle Ages literacy in Southeast Europe grew up and matured on a fertile soil of Byzantine poetics and aesthetics. Since its beginnings in the second half of 9th century, it was created either by translating texts from Greek or by using Byzantine literacy as a model, in concordance with it and as its enrichment. Thereby, the spirituality of Slavic written word could be understood only from Byzantine cultural heritage perspective.

The Byzantine literacy itself was trans-national, like the idea of universal empire that made its secular framework. Christian views of artistic creativity that lay in its foundations were based on categories of abstract and

Темнићки натпис, крај X – почетак XI в; Збирка Одељења за археологију Народног музеја у Београду. – Најстарији сачувани епиграфски споменик српске ћирилске писмености

Inscription from Temnić, end of the 10th – beginning of the 11th century; the Department of Archaeology Collections, National Museum, Belgrade – The oldest existing epigraphic monument of Serbian Cyrillic literacy

стваралаштва, положено у њене темеље, заснива се на категоријама апстрактног и универзалног као израза божанског, апсолутног и непролазног. Сваки догађај и појава стицале су легитимитет тек пошто су вредноване на скали вечности и изражене језиком есхатона, тј. „свете историје“, историје људског спасења. Отуда је и улога писане речи била да открива, изражава и учини пријемчивим „оностране“, вечне истине. Те истине комуницирају путем алегорија, симбола и општих места, творећи тако трансцендентни језик који надилази сваку посебност.

Само писање схватано је као чин којим човек служи Богу и постаје Његов садејственик у мистерији спасења. Појединачно књижевно стваралаштво увећавало је заједнички фонд литературе чији су делови, већ по настанку, припадали сваком читаоцу и сваком народу. Зато се не може говорити о засебним националним књижевностима на територији југоисточне Европе у средњем веку већ, како пише Димитрије Богдановић, само о *књизи*, о њеном исписивању са молитвом, читању са страхопоштовањем и чувању за покољења која изнова треба да се усавршавају у богопознању. Ту није реч о међусобним утицајима већ, према речима Дмитрија Сергејевича Лихачова, о пресађивању,

universal as expressions of divine, absolute and intemporal. Events and phenomena could only gain legitimacy after evaluation on the scale of eternity and after being expressed in terms of eschaton, 'the holy history', history of human salvation. Therefore, the role of written word was to reveal, express and bring close truths that are eternal, from 'beyond this world'. These truths were communicated through alegories, symbols and common places, thus creating transcendental language that goes beyond any singularity.

Writing itself is regarded as an act of serving God and becoming his co-actor in a mystery of salvation. Single literary creation was enlarging common fund of literature whose parts, from its very time of creation, belonged to each reader and each nation. Therefore we cannot speak about separate national literatures on the territory of Southeast Europe in the Middle Ages, but about *the book*, as Dimitrije Bogdanović put it, about its writing

селидби књижевних производа из једног књижевног средишта у друго: из Бугарске у Русију, или из Русије у Бугарску и Србију, или из Византије у Србију, Бугарску и Русију – у свим правцима.

Национални понос у сфери писаног стваралаштва изражавао се, дакле, кроз позитивну идентификацију са оним што је признато као универзална, општечовечанска вредност. То објашњава како су се и зашто оригинална дела српске књижевности нашла у органској вези са византијским литерарним корпусом, укључена у њега према жанру и врсти текста. Током бављења овим питањем нужно је пренебрегавање поимања нације и националног егоизма које су модерним Европљанима у наслеђе оставиле неке млађе епохе. Повремено истицање епитета „српски", било да је реч о аутору или јунаку неког дела, проистицало је управо из саборне потребе да се оно што је сопствено уврсти у оно што је заједничко, где „нема Јелина ни Јудејца, обрезања ни необрезања, варварина ни Скита, роба ни слободњака, него је све и у свему Христос" (Кол 3, 11).

Ове уводне напомене биле су неопходне пре самог представљања неких од основних особености старе српске писмености. Следи постављање њених садржинских оквира помоћу попречног пресека једне имагинарне старе српске библиотеке, а слика је допуњена кратким увидом у судбину српских рукописних фондова.

Стара српска библиотека

Иако не постоји ниједна целовито сачувана српска средњовековна библиотека, чак ни у случају најочуванијих манастирских рукописних збирки (о дворским или властеоским библиотекама да и не говоримо), њен

along with praying, reading with reverence and keeping it for generations that once again ought to improve their knowing of God. It is not about mutual influences but, according to Dmitry Sergeyevich Likhachov, about transplantation, about migration of literary products from one literary centre to another: from Bulgaria to Russia, or from Russia to Bulgaria and Serbia, or from Byzantium to Serbia, Bulgaria and Russia – in all directions.

Therefore, a national pride in the area of creative writting was expressed through positive identification with values recognised as universal, generally human. This explains how and why original works of Serbian literature were in organic connection with Byzantine literary corpus, included in it according to a genre or type of text. While studying this question, one should ignore national egoism that modern Europeans inherited from more recent times. Casual emphasis on epithet 'Serbian', linked with author or literary hero, was caused by the universal need to incorporate one's own into common, 'Where there is neither Gentile nor Jew, circumcision nor uncircumcision, Barbarian nor Scythian, bond nor free. But Christ is all, and in all.' (Col 3, 11).

Prior to presentation of some basic characteristics of old Serbian literacy it was necessary to bring out these introductory notes. They will be followed by setting its content framework using lateral section of an imaginary Old Serbian library. A short insight into fate of Serbian manuscript collections will supplement the picture.

Old Serbian Library

Although there is no completely preserved Serbian Middle Ages library, even in case of best preserved manuscript collections from monasteries (to say nothing of court or nobility libraries), their profile is known in

профил је у основи познат: превасходно, чинила ју је библијска, хагиографска, литургијска и теолошка литература. Димитрије Богдановић налази да се у садржајима старе српске библиотеке преплићу носећи стубови културног бића средњовековног човека: ученост (спознаја врхунских, крајњих истина), добродетељ (човекова борба за врлину као његово делатно учешће у сопственом спасењу) и култ (свеобухватно испољавање односа према Богу).

Свето писмо Старог и Новог завета, темељна књига хришћанске вере, богонадахнуто дело које нуди потпуну истину, истовремено је било књижевни узор *par excellence* будући да у себи садржи широк књижевни репертоар, од проповедне нарације до версификоване поезије. Изнова и изнова ишчитавано, оно је служило не само као стално надахнуће за књижевно стваралаштво, већ и као извор његових мотива, оквир идеја, узор стилских фигура и књижевног изражавања; то свеприсутно поетско ткиво давало је књижевним делима препознатљиву мисаону и естетску обојеност кроз бројне цитате и разноврсне алузије, обезбеђујући тако њихову друштвену прихваћеност.

Важно је истаћи да је библијска реч перципирана првенствено кроз богослужбену праксу. Новозаветни текстови су се могли наћи у књигама прилагођеним годишњем богослужбеном циклусу (*изборни апостол* и *изборно јеванђеље*, прве књиге преведене на старословенски) или у канонском поретку, мада са истом сврхом (*праксапостол* и *четворојеванђеље*); једино је *Откривење* исписивано само за читање, уз тумачење или у склопу неког апокрифног зборника. Када је реч о Старом завету, он никада није исписиван у целини већ само они његови делови који, у буквалном или у пренесеном значењу, наговештавају долазак Месије, тј. Христа. *Паримејник*, компилација изабраних

general: primarily, such a library was consisted of biblical, hagiographic, liturgical and theological works. Dimitrije Bogdanović believes that support pillars of Middle Ages man's cultural entity are interlaced in its content: knowledge (acknowledgement of top-level, final truths), doing well (man's struggle for virtue as an active participation in his own salvation) and cult (comprehensive demonstration of his relationship with God).

Holy Scriptures, basic book of Christian faith and divinely inspired work that offers complete truth, at the same time was literary model *par excellence* because of wide literary repertoire consisted in it, from narative prophecies to versified poetry. It was read and reread and served as a constant inspiration for literary creations as well as a source of motives, ideal framework, model for figures of speech and literary expression; that ubiquitous poetic fibre gave recognizable contemplative and aesthetical colour to literary works, through numerous citations and various allusions, thus ensuring their social acceptance.

It is important to emphasize that biblical word was perceived primarily through practice of divine service. Texts from *New Testament* could be found in books adjusted for a liturgical cycle (*Aprakoses* from *Acts & Epistles* and *Gospels*, the first books translated to Old Slavonic) or in canonic order, in both cases for the same purpose (*Acts & Epistles* and *Tetra-Gospels*); only the *Book of Revelation* was inscribed only for reading, with comments or as a part of an apocryphal miscellany. Speaking of the *Old Testament*, it was never inscribed completely but only parts that, literally or indirectly, allude to the coming of Messiah, i. e. Christ. *Prophetologion*, a compilation of chosen chapters from historical, didactical and prophetical books, was in use for divine service by the 14th century. Later, its content was included into adequate services in menaions and *triodions*. *Psalter* was far more copied because general opinion was

Мирослављево јеванђеље, крај XII в., л. 1б-2а; Збирка Одељења за средњи век Народног музеја у Београду.
– Најстарији сачувани кодекс српске ћирилске писмености

Miroslav's Gospel, end of the 12th century, fol. 1r; the Department of Medieval Art Collections, National Museum, Belgrade
– The oldest existing codex of Serbian Cyrillic literacy

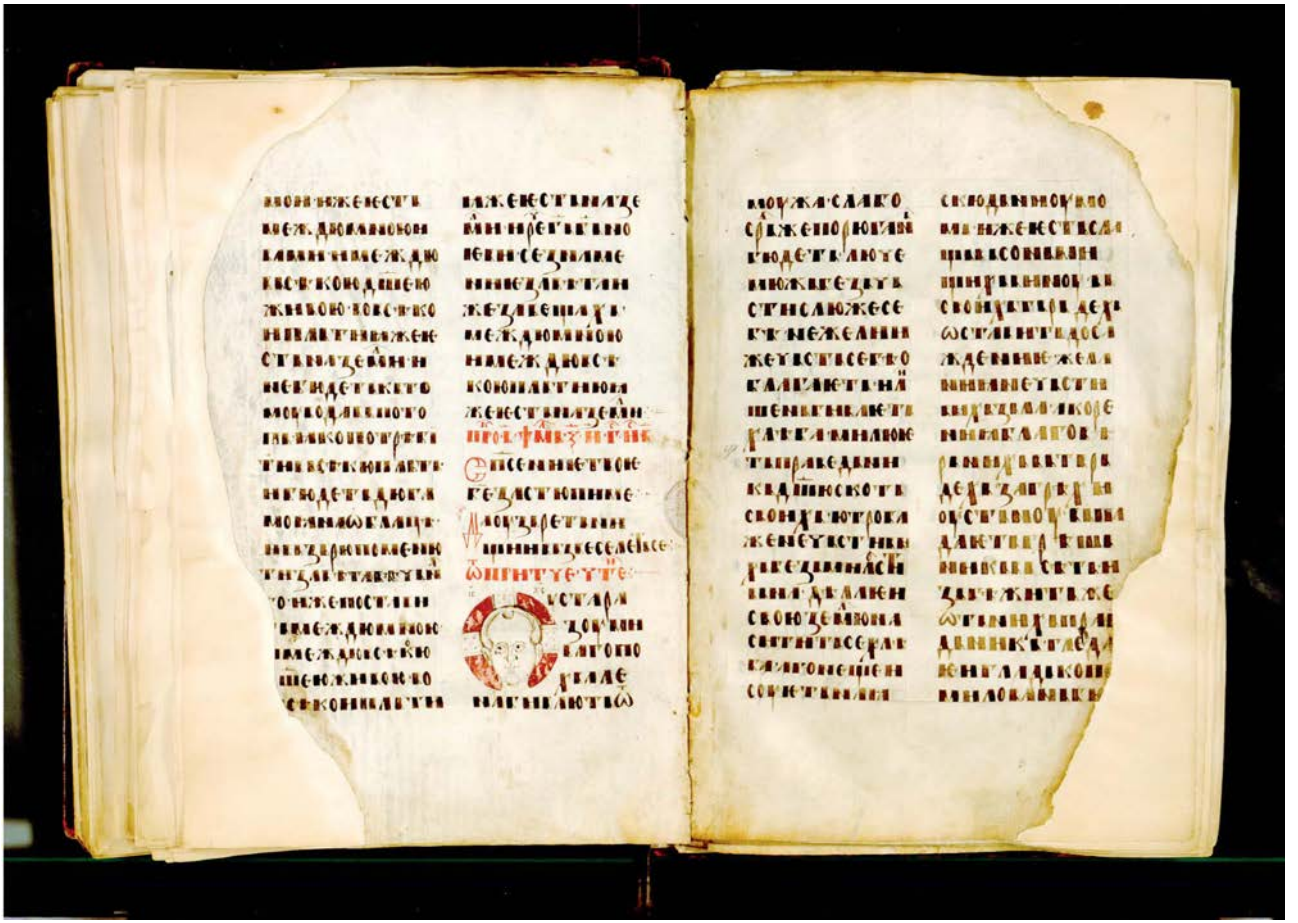

Београдски паримејник, прва четвртина XIII в, л. 586; НБС, Археографско одељење, Рс 652.
– Иницијал О у виду главе Христа Емануила

Belgrade Prophetologion, first quarter of the 13th century, fol. 586; NLS, Department of Archaeography, Ms 652
– Initial O in a form of Christ Emmanuel's head

поглавља из историјских, поучних и пророчких књига, био је у богослужбеној употреби до XIV в, након чега његов састав бива укључен у одговарајуће празничне службе у минејима и триодима. Далеко је више преписиван био *псалтир*, за који се верује да понајбоље преноси месијанску идеју, а уз то делује и веома надахњујуће, метафизички преосмишљавајући сваку животну ситуацију; подсетимо да су оци Цркве препоручивали познавање псалтира напамет и подстицали да се „дише псалтиром", те да је његово читање, осим на заједничким богослужењима, чинило и саставни део православног монашког келијног правила. Он је преписиван самостално или обогаћен молитвама ишчитаваним после катизми, као и узорним библијским песмама. У XV в. настаје и *псалтир с последовањем*, специфичан, веома популаран зборник, права мала литургијска библиотека у једној књизи у коју су укључени најчешће ишчитавани химнографски и молитвени састави.

За употребу ван богослужења, а у сврху духовног и интелектуалног усавршавања, служила су *тумачења* појединих библијских одељака која припадају обимном корпусу византијске егзегезе. Жарку жељу за упознавањем библијске историје, у односу на коју се није постављала временска и просторна дистанца (појава о којој на Западу, између осталог, речито сведочи крсташки покрет), подмиривала је *палеја*, препричана Библија са додацима из других извора. Праве размере ове знатижеље откривају тек радо преписивани **апокрифи**, „скривени" списи којима није била призната канонска веродостојност тако да нису били извор црквеног учења и праве вере, иако својом садржином не противреч доктрини (на пример, *Књига Енохова*, *Јеванђеље младенства Исуса Христа*, *Никодимово јеванђеље* итд). За

that it is the best carrier of messianic idea and besides, it acted as a great inspiration with its metaphysical rethinking of all real life situations; one should remember that Holy Fathers of the Church recommended knowing *Psalms* by heart and encouraged 'breathing through Psalter'. It was read during common divine service and also was integral part of private orthodox monastic life rule. It was either copied alone or enriched with prayers which were read after khatismas or with biblical canticles. *Psalter with appendices* appeared in 15th century. It was specific, very popular miscellany, a genuine small liturgical library in one book that included most frequently read hymnographical and devotional texts.

For spiritual purposes of intellectual improvement and for uses other than divine services, there were *commentaries* of particular sections from *Bible* that belong to extensive corpus of Byzantine exegesis. Ardent wish for knowing biblical history, without noting time and space prospective (in the West, crusades movement eloquently testifies to this phenomenon) was satisfied by *Paleia*, paraphrased *Bible* with additions from other sources. Real proportion of this curiosity is revealed only by **apocrypha**, 'hidden' texts that were not canonically recognized and were not source of church doctrine and genuine faith although their content is not in contradiction with the doctrine (e. g. *Book of Enoch, Gospel of the Infancy of Jesus Christ, Gospel of Nicodemus*, etc.). Contrary to other types of compositions, they didn't follow regular choice and order in copying. Furthermore, apocrypha in wider sense were copied, they were non-biblical and non-ecclesiastical, more or less folklore – various prophetical and healing compositions from the sphere of superstition.

Continual quest for methods to accomplish Christian religious ideal was confirmed in the most authentic and most colourful canonic and historical (from the 'holy

разлику од састава других врста, у њиховом поретку и преписивању није било правилности. Поред ових, умножавани су и апокрифи у ширем смислу речи, небиблијски и нецрквени, мање или више фолклорни – разни профетистички или исцелитељски састави који припадају сфери сујеверја.

Стална потрага за начинима остваривости хришћанског верског идеала најаутентичнију и најживописнију канонску, историјску (са становишта „свете историје“) потврду имала је у **хагиографској литератури**, животописима светаца. Као продужетак Новог завета, у смислу предочавања дејства Светог Духа преко светих људи (мученика и аскета) као својевремено преко апостола, и узор практиковања моралних норми хришћанског живота, житија доказују остваривост следовања Христовом примеру („Будите свети, јер сам ја свет“, 1. Пт 1,16). Њихово читање било је и вид прослављања светога, те су имала литургијску употребу (на јутрењу, после 6. песме канона), али су читана и на трпези и у келији. Краће или дуже житијне белешке могле су се наћи у два типа књига: у патерицима и пролозима или минејима. *Патерици* су специфичан монашки жанр који садржи краће описе аскетског живота монаха и њихове довитљиве поуке. Дужа житија су, осим појединачних преписа (попут Теодосијевог *Житија св. Саве*), окупљана у минологијима или синаксарима који се код Словена називају *пролозима* или су бивала уклопљена у службе из минеја.

Литургијске књиге у ужем смислу речи подразумевају богато песништво и молитвословље, наменски настало за употребу на богослужењима. Оне садрже саставе чијим се комбиновањем изводи сложени комплекс хришћанског богослужења, који се састоји од евхаристије (захваљивања на спасењу и

history' point of view) way by **hagiographic literature** – biographies of saints. As an extension of the *New Testament* – in a sense of realizing the activity of the Holy Ghost through holy people (martyrs and ascets), as it was once through apostles – and as a model for practising ethic norms of Christian life, hagiographies prove the feasibility of following the example of Christ ('Be holy, because I am holy', 1 Peter 1:16). Reading them was an aspect of celebrating the sacred and they were used in liturgies (during Matins, after the sixth hymn of the canon) and read in refectory and in cells. Longer or shorter hagiographical notes could be found in two types of books: in patericons and in prologues or menaions. *Patericons* are specific monastic genre with concise descriptions of ascetic life of monks as well as their ingenious messages. Except certain copies (such as *The Life of St Sava*, by Theodosios) longer biographies were collected in Menology or Synaxarion, book that Slavs called *Prologue*, or were incorporated into services from menaions.

Liturgical books in narrow sense include rich poetic and prayerful corpus, created for divine service purposes. Combination of compositions from them served to perform a complex of Christian divine service. It is consisted of eucharist (thanksgiving for salvation and mystical union with God through communion) and psalmody (continuation of the thanksgiving by appropriate expression of religious feelings and experience, and by deepening them with prayer and chant). Basic books of community's liturgical life, whether it is a monastery or a parish church, are *Liturgicon,* with liturgical texts; *Horologion*, with basic parts of everyday divine services; *Euchologion*, with acts of holy secrets and other important rites (Baptism, Confirmation, wedding, burial, etc.); *Octoechos*, with ecclesiastical poems for each day of the week, grouped according to eight voices that perform them;

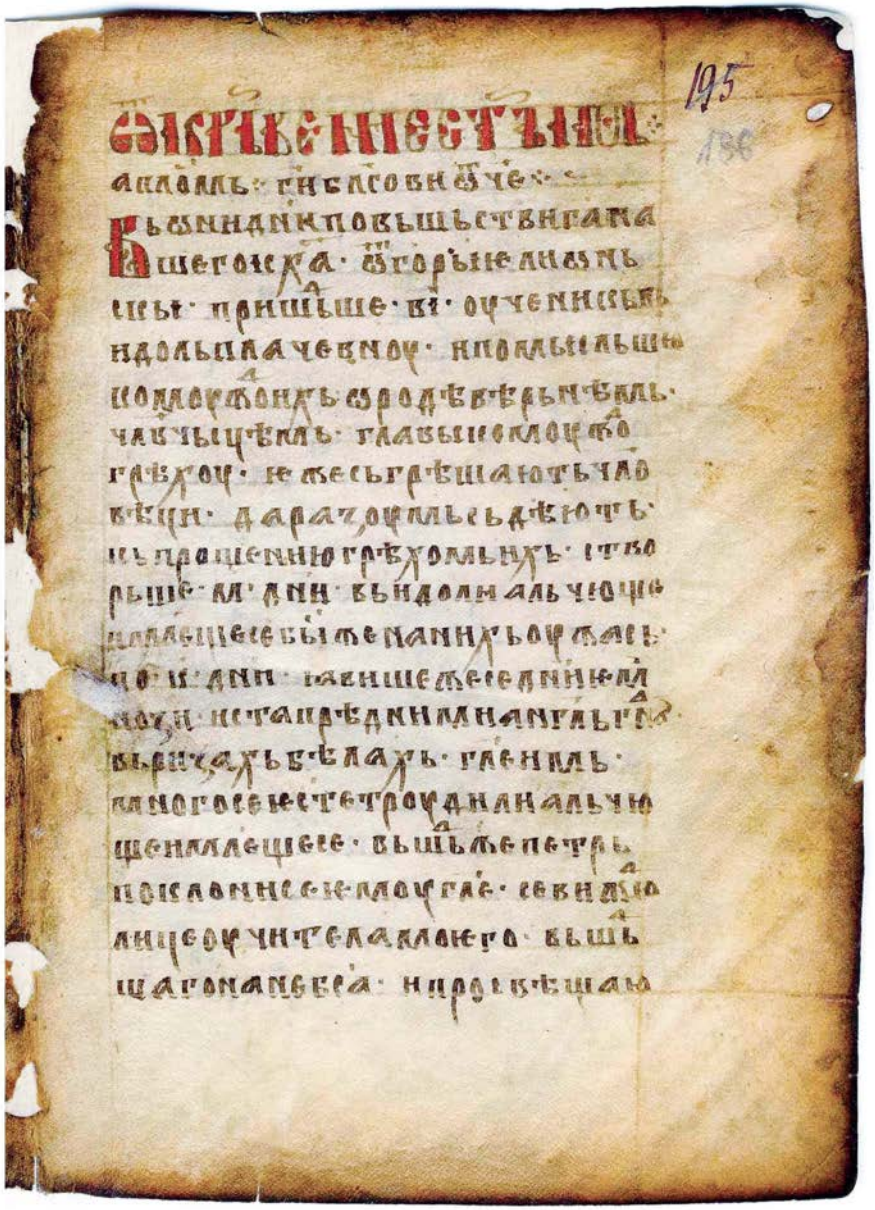

Зборник попа Драгоља, трећа четвртина XIII в., л. 36-4а; НБС, Археографско одељење, Рс 651. – Писар презвитер Василије звани поп Драгољ

Priest Dragolj's Miscellany, third quarter of the 13th century, fol. 186r; NLS, Department of Archaeography, Ms 651 – The scribe is presbyter Basil, so-called priest Dragolj

мистичког сједињавања с Богом кроз причешћивање) и псалмодије (наставка исте захвалности одговарајућим изражавањем религиозних осећања и доживљаја и њиховим продубљивањем кроз молитве и појање). Темељне књиге богослужбеног живота заједнице, било да је у питању манастирска обитељ или парохијска црква, јесу *служабник*, са текстовима литургија; *часослов*, са основним саставним деловима свакодневних богослужења; *требник*, са чиновима светих тајни и других важних обреда (крштења, миропомазања, венчања, погреба итд.); *осмогласник*, са црквеним песмама за сваки дан у седмици, груписаним према осам гласова у којима се изводе; *триод*, пандан осмогласнику, са псалмодијом великопосног циклуса; *минеј*, са службама светитељима и празницима према њиховом годишњем распореду, итд. Уз то, прављени су и зборници према песничким врстама: *ирмологион*, *акатисник*, *богородичник* и сл.

Византијска учена књижевност, иако у основи теолошка, имала је изражен етички карактер. Фонд књижевних дела првобитно преведених на словенски језик био је одређен потребама христијанизације: после библијске, богонадахнуте речи и литургијске библиотеке, неопходне због култне функционалности, првенство је добила књига која преноси поуздану, изворну традицију православне вере – дакле, рановизантијска патристика, махом из „златног“ IV века, и то у, за потребе христијанизације прихватљивијем, реторском, моралистичком виду, а не у виду трактата. За историју српске писмености занимљив је избор дела која су преводили српски преводиоци који све до исихастичке контроверзе нису пратили актуелне византијске књижевне „трендове“.

Посебно су често и радо била преписивана *слова* светих отаца, груписана по ауторима (збирке текстова Јована Златоуста (*Андријанта, Златоуст*, *Златострујj*,

Triodion, a match to Antiphonary, with a psalmody of the lent cycle; *Menaion*, with services for saints and holidays according to their yearly schedule, etc. Besides, there were collections according to types of poetry: *Heirmologion* – anthology of theme-songs, *Acathists*, a hymnbook to Birth-giver to God, etc.

Learned Byzantine literature was basically theological but had articulated ethical character. Collection of literary works primarily translated to Slavic languages was determined by the needs of Christianization: after biblical word inspired by God and liturgical books necessary to perform the cult, first works to be translated were those that transferred a reliable, original tradition of Orthodox faith – early Byzantine patristics, mostly from the 'golden' 4th century. For Christianization purposes it was translated in a more acceptable, rhetorical, moralistic form, not in a form of discourse. For the history of Serbian literacy it is interesting to know the choice of works translated by Serbian translators. Up to the Hesychast controversy they did not follow current Byzantine literary 'trends'.

Homilies, sermons of Holy Fathers were inscribed very often and gladly. They were grouped by authors (collections of texts by St. John Chrysostom, Gregory of Nazianzus, Basil the Great, and others) or were part of larger miscellanies such as *Panegyricon*, a collection of festive sermons by various Holy Fathers. Even bigger moralistic intention to encourage in readers or listeners a disgust toward vice and a tendency to be virtuous, to arouse an intensive experience of holiness and sin could be found in certain works of specifically monastic, ascetic and mystic literature. These were *Pandectae* by Antioch (a compilation of biblical, Old Christian and Early Byzantine texts on virtues and vices) and a book of the same name by Nicon of the Black Mountain, *The Ladder of Divine Ascent* by St. John Climacus (where the moral improvement is presented as climbing up the ladder from Earth to Heaven),

Маргарит), Григорија Богослова, Василија Великог и других) или у саставу већих зборника попут *Панагирика*, збирке празничних беседа разних светих отаца. У још већој мери моралистичку намеру да у читаоцу, односно слушаоцу подстакне одвратност према пороку и тежњу ка врлини, да побуди интензиван доживљај светости и греха, имало је неколико дела специфично монашке, аскетске и мистичке литературе. То су биле *Пандекте* Антиохове (компилације библијских, старохришћанских и рановизантијских текстова на тему врлина и порока) и истоимена књига Никона Црногорца, затим *Лествица* Јована Лествичника (где је морално усавршавање представљено као успон лествицом која води са земље на небо), *Диоптра*, погрешно приписивана Михаилу Пселу (разговор душе и тела), *Паренесис* Јефрема Сирина (покајничке поуке које су значајно утицале на стил старе српске књижевности).

Ту је и низ зборника са делима аскетског и мистичког карактера који су се, од средине XIV века, као пожар раширили Балканом заједно са исихастичким покретом обнове монашке духовности, нудећи одговоре на питања како победити грех и како телесни принцип код човека подредити умном принципу. У њима су обједињаване савремене грчке исихастичке полемике са прерађеним класичним делима византијских монашких кругова. По тематици је овим зборницима сродна тзв. *Пчела*, зборник мудрих изрека од класичне античке мудрости, преко Светог писма до светих отаца.

Осим књига из патристичко-реторског круга, превођена су и дела религиозно мотивисане византијске историографије – *светске хронике*, од Георгија Амартола и Јована Зонаре до *Манасијеве хронике*. Њихов циљ није било ни егзактно историјско

Dioptra that was wrongly attributed to Michael Psellos (a conversation between soul and body), *Exhortation* by Ephraim the Syrian (penitential moralities with a significant influence on the style of old Serbian literature), etc.

There is a series of miscellanies of ascetic and mystical character that spread like a fire throughout Balkans from the beginning of 14th century, together with Hesychast movement aimed to restore monastic spirituality and to offer answers for questions such as how to defeat sin and how to subordinate a principle of body to a principle of mind. They joined contemporary Greek Hesychast controversies and recycled classical works of Byzantine monastic circles. Related topics are found in so called *The Bee*, a collection of wise sayings, from classical Greco-Roman wisdom, to Holy Scripture and Holy Fathers.

Besides books from patristic and rhetoric circle, works of religiously motivated Byzantine historiography were translated – Universal Chronicles, from George Hamartolos and John Zonaras to Constantine Manasses. They were not aimed at exact historical cognition or at knowing laws of historical processes, but at literary narration of truths based on facts, yet with a wish to evoke abstract background and spiritual truths about historical events. Therefore their style is motivated by aesthetic reasons and designed to affect feelings. Serbian chronicles and genealogies emerged from them, as domestic quasi-historical genres that link Serbian history to the eschatological history of the world. They were usually short and included into other books.

Even books that could be described as **fiction** and **scientific literature** according to modern criteria can't be deprived of their metaphysical and religious base, of its appropriate associations or at least of its background. Namely, different kinds of romanced narrations usually were interleaved with collections of apochryphal compositions and primarily had pedagogical role:

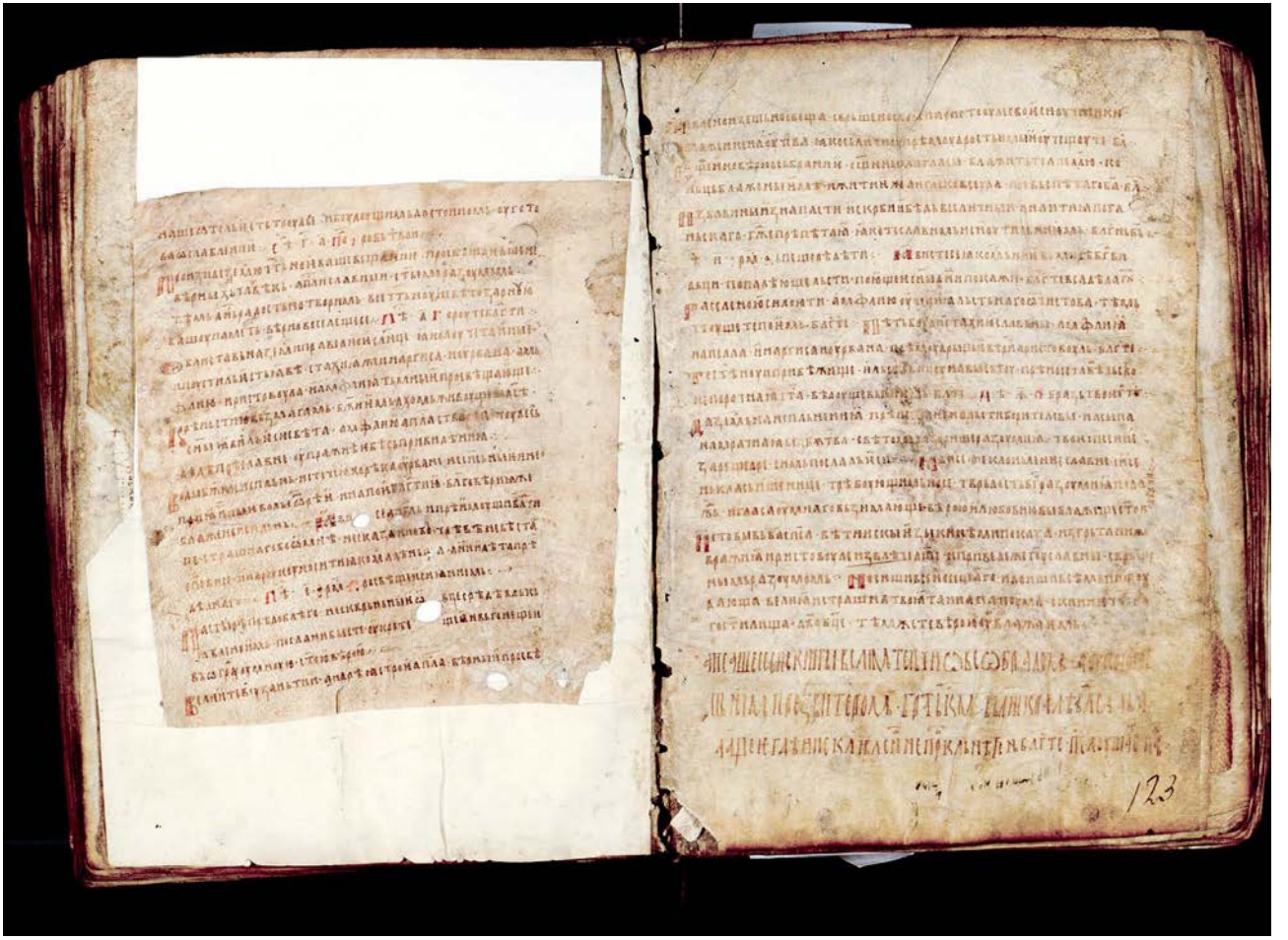

Брашков минеј, 1234–1243. и прва половина XIV в, л. 123а; НБС, Археографско одељење, Рс 647.
– Запис писара најстаријег дела овог конволута, презвитера Братка

Bratko's menaion, 1234–1243 and first half of the 14th century, fol. 123r; NLS, Department of Archaeography, Ms 647
– Inscription by a scribe of the oldest part of this convolute, priest Bratko

сазнање, нити упознавање са законитостима историјских процеса, већ књижевно приповедање, истина утемељено на чињеницама, али са циљем да се предоче апстрактна позадина и духовне истине о историјским збивањима; зато је њихов стил естетски мотивисан и срачунат да делује на осећања. Из њих се рађају српски летописи и родослови, домаћи квазиисторијски жанрови који прикључују српску историју светској, оној есхатолошкој, и који су, будући кратки, увек укључивани у неке друге књиге.

Чак и оно што бисмо према данашњим критеријумима могли да сврстамо у **белетристику** и **научну литературу**, није могуће лишити метафизичко-религиозне заснованости, њених одговарајућих асоцијација или макар позадине. Наиме, чак и романсиране повести различитих врста, најчешће уткане у зборнике апокрифних састава, имале су превсаходно васпитну улогу: *Александрида* – српска прерада хеленистичке повести о животу и делима Александра Македонског; *Стефанит и Ихнилат*; *Варлаам и Јоасаф* – оријентална повест сложене текстолошке историје, а у словенској варијанти права хришћанска хагиографија; *Триштан и Ижота* – српска варијанта Тристана и Изолде; чак и *Физиолог*, чувени „животињски еп". Једино се медицинским зборницима, *Ијатрософији* и сличним саставима, не може оспорити сасвим практична улога.

Најзад, веома важно место у старој српској библиотеци имали су **правни садржаји**. Са једне стране, то су били *типици*, упутства за организацију богослужења и живота појединих манастира или цркве у целини; са друге, законодавна акта од општедржавног значаја: *Номоканон*, компилација византијског канонског права коју је сачинио св. Сава; *Душанов законик*, најважнији акт српског средњовековног

Alexander romance – a Serbian adaptation of Hellenistic narration about life and deeds of Alexander the Great; *Stefanit and Ichnilat*; *Barlaam and Yosaphat* – oriental narrative with complex textological history in Slavic version became a true Christian hagiography; *Tristan and Isolde* – Serbian version; even *Physiologus*, famous 'animal epic'. Only miscellanies of medical texts, *Yatrosophia* and similar compositions, had purely practical role.

Finally, very important place in an old Serbian library belonged to **juridical subjects**. On the one hand, there were *typicons*, instructions for organization of liturgy and life in a monastery or church as a whole, on the other, legislative documents of governmental importance: *Nomocanon*, a compilation of Byzantine canon law made by St Sava; *Emperor Dušan's Code*, the most important document of Serbian state legislation and usually inscribed together with so called *Justinian's Code* and *Syntagma Canonum* by Matthew Blastares, two documents of Byzantine legislation adapted to Serbian needs; there are also *Mines Code* by Despot Stefan Lazarević, *penitential nomocanons*, regulations for penitential control, as well as different legislative regulations in *charters*.

These materials are completely out of literary sphere because there was no aesthetic motivation in creating them (at the same time, they are primary historical sources because they by themselves testify about reality); and yet, arengas, introductory parts of charters specific for Serbian circumstances, were written with literary ambitions and poetical expressions. Their auctors, most often rulers, present different aspects of their political philosophy (such as the role of a ruler or biblical and Christian paragons), find a place of current occurrences on the scale of eternity, express their most intimate penitence and prayerful confessions. No other European documentary tradition knows such an expression of rulers and their closest

државног законодавства, обично преписиван заједно са тзв. *Јустинијановим законом* и *Синтагмом Матије Властара*, актима византијског законодавства прилагођеним српским потребама; ту је и *Рударски закон* деспота Стефана Лазаревића, *номоканони епитимијни*, прописи покајничке дисциплине, те разне законске одредбе у *повељама*.

Ова грађа у целини излази из оквира књижевности због одсуства естетске мотивације (што је, истовремено, сврстава у примарне историјске изворе јер о стварности сведочи сама собом); па ипак, аренге, уводни делови повеља специфични за српске прилике, писане су с литерарним претензијама и поетским изразом. У њима аутори, најчешће владари, износе разне аспекте своје политичке филозофије (попут улоге владара или библијско-хришћанских узора), проналазе место актуелних дешавања на скали вечности, излажу своје најинтимније покајничко-молитвено исповедање. Ниједна друга европска документарна традиција не познаје овакво изражавање визије владара и њихових најближих сарадника, језиком и стилским средствима високе књижевности, посебно великим бројем библијских цитата, и то са тако јасно израженом личном нотом.

Стара српска писменост

Сагледавање далеке прошлости српске књиге затамњено је услед оскудице сачуваних текстова. Српско рукописно наслеђе од XII до XVII столећа чини између 6000 и 9000 кодекса, свитака и фрагмената, а надопуњује га четрдесет издања старих штампаних књига насталих између XV и XVII в, затим документи (до 1000 сачуваних аката) и натписи (на зидовима или у камену). При томе, опстало је само неколико споменика

associates, in a language and with stylistic devices of high literature, especially with a lot of biblical quotes, and with clearly expressed personal touch.

Old Serbian Literacy

Perceiving of old Serbian book is blurred because not many texts were saved. Serbian manuscript heritage from 12th till 17th century consists of six to nine thousand codices, rolls and fragments, together with forty editions of old books printed between 15th and 17th century, documents (up to one thousand of them are saved) and inscriptions (on walls or in stone). Furthermore, there are only a few monuments older than the end of 12th century (the oldest epigraphic monument, *Inscription from Temnić*, dates from 10th or 11th century and manuscripts such as *Jerusalem Palympsest*, *Grškovič's* and *Mihanovič's fragments* from the middle or second half of 12th century). Therefore, it is possible to paint first centuries of development of literacy only in broad, general strokes. Nevertheless, there is no doubt that Serbs joined the Byzantine commonwealth after settling in the Balkans, likewise other nations from the same civilization and cultural circle: through christening (during the reign of emperor Basil I, 867–886) that demanded divine service, and the latter implied literacy.

Đorđe Trifunović noticed that the basic characteristic of old Slavonic, and Serbian, literacy was its ability of fruitful building through processes of byzantinization, permanent translating from Greek as an act of continuous participation in one spiritual community, and of debyzantinization, creativity inside the framework of Byzantine aesthetics and poetics but with national heroes and characteristics of one's own creative procedure. Such a creative relation was achieved during first decades of co-operation when Christianized Slavic tribes equally joined

старијих од краја XII века (најстарији епиграфски споменик, *Темнићки натпис*, потиче из X или XI в., а рукописни *Јерусалимски палимпсест*, *Гршковићев* и *Михановићев одломак* из средине или друге половине XII в.), тако да је прва столећа развоја писмености могуће осликати тек широким, општим потезима. Ипак, несумњиво је да су се Срби по досељавању на Балканско полуострво прикључили византијском комонвелту на исти начин на који и други народи тог цивилизацијско-културног круга: крштењем (у време цара Василија I, 867–886) које је изискивало богослужење, а ово подразумевало писање.

Основна особеност старе словенске писмености уопште, па тако и српске, како примећује Ђорђе Трифуновић, јесте да се на плодотворан начин градила кроз процесе *византинизације*, тј. сталног превођења са грчког језика као чина непрестаног ступања у једну духовну заједницу, и *девизантинизације*, односно стварања у оквиру византијске естетике и поетике, али са националним јунацима и особеностима сопственог стваралачког поступка. Такав креативан однос најцеловитије је остварен већ у првим деценијама сарадње, када су христијанизована словенска племена равноправно ступила у европску заједницу и када су, захваљујући далековидости византијских вођа (цара Василија I и патријарха Фотија), мисионари Константин-Ћирило и Методије превели богослужбене и свештене књиге на новостворени словенски књижевни језик. Сложени садржаји једног непознатог духовног света, исказани на стилски и језички развијен, истанчан начин, успешно су пренети на доскора варварски језик захваљујући креативном приступу у превођењу – опредељењем за чување смисла оригинала, а не преношењем реч за реч. Овакав преводилачки принцип омогућио је и стваралачки

the European community and when missionaries Cyril and Methodius (thanks to far-sightedness of Byzantine leaders, Emperor Basil I and Patriarch Photios) translated liturgical and clerical books into a newly made Slavic literary language. Complex content of a spiritual world still unknown, presented in an elaborated and subtle language and style was successfully transferred to a language that was barbaric until recently. It was achieved thanks to creative approach to translation – by deciding to keep the sense of original and not to translate 'word-for-word'. This translating principle enabled creative approach to future original national literary works.

Literacy adopted by Serbs immediately upon their conversion to Christianity was probably Greek but soon after Methodius and his pupils came to the Balkans it was surely replaced by Slavic – Glagolitic and Cyrillic – alphabet. Historical conditions were in favour of that: it is possible that some of Methodius' pupils moved after his death (885) from Diocese of Sirmium to the neighbouring Raška (Rascia) but there is no doubt that their activities in Preslav and Ohrid and books that travelled as far as Duklja and Bosnia were known to Serbs thanks to eager *Serbian-Bulgarian relations* that were tempestuous in the second half of the 9th and during first decades of the 10th century. Its climax was during the reign of Rascian prince Časlav Klonimirović (927–950) who was born and raised in Bulgaria of the enlightening emperor Simeon, at the peak of Bulgarian national and cultural 'golden age' that was embodied in extensive translational, redactorial, transcriptional and creative work in Old Slavonic language. Cultural co-operation was surely enhanced by intellectual personality of emperor Peter (927–969) and confirmed by strong relations between the court of Samuil in Prespa and John Vladimir, Prince of Duklja (Doclea).

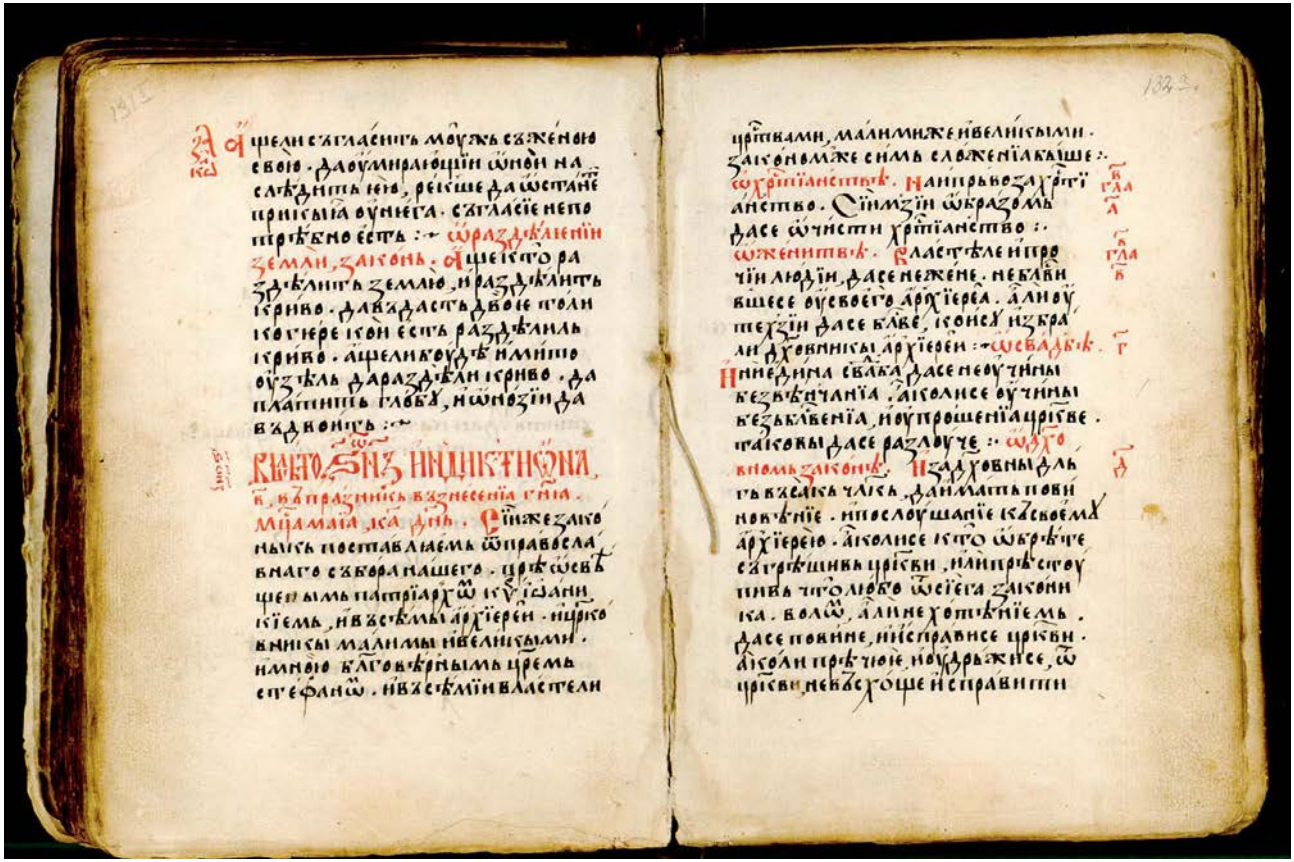

Призренски рукопис Душанової законика, 1515/25. и 1570/80, л. 131б-132а; НБС, Археографско одељење, Рс 688.
– Почетак *Душанової законика*

Prizren Manuscript of Emperor Dušan's Code, 1515/25 and 1570/80, fol. 131v–132r; NLS, Department of Archaeography, Ms 688
– The beginning of Emperor Dušan's Code

приступ будућем изворном националном књижевном деловању.

Писменост коју су Срби пригрлили непосредно по христијанизацији могла је бити грчка, али убрзо по доласку Методија и његових ученика на балканске просторе свакако ју је сменила словенска, глагољско-ћирилска. За то су постојали повољни историјски услови: уз могућност да су се неки од Методијевих ученика након његове смрти (885) из Сирмијумске дијецезе преселили у суседну Рашку, несумњиво је да су се са њиховом делатношћу у Преславу и Охриду, одакле књиге стижу све до Дукље и Босне, Срби упознали кроз живе *српско-бугарске односе*, бурне у другој половини IX и првим деценијама X в. Ти односи су врхунац достигли у време рашког кнеза Часлава Клонимировића (927–950), који се родио и одрастао у Бугарској просветитељског цара Симеона, на врхунцу „златног века" бугарске државе и културе оличеног у замашној преводилачкој, редакторској, преписивачкој и стваралачкој делатности на старословенском. Културној сарадњи и размени свакако је погодовала и интелектуална личност цара Петра (927–969), а потврђују је и, почетком XI в, снажне везе између Самуиловог двора у Преспи и дукљанског кнеза Јована Владимира.

Већина дела насталих или преведених у Бугарској X века сачувана је у млађим, углавном не бугарским, већ српским и руским преписима. То је показатељ, с једне стране, раног прихватања словенске писмености у српској средини која је неговала и прожимала старије, моравско-панонско, и млађе, бугарско књижевно наслеђе, а с друге, њеног даљег самосталног развоја. За то је постојао повољан политички оквир: српске области (Рашка, Дукља, Захумље, Босна) биле су периферне вазалне кнежевине Византијске империје која је, након

Most works created or translated in Bulgaria in the 10th century were saved in later transcripts, mostly Serbian and Russian, not Bulgarian. It shows both that Slavic literacy was quickly adopted in Serbian milieu that cultivated and permeated older Morava-Pannonian literary heritage with younger one, Bulgarian and that it was developing independently from then onwards. There was a favourable political framework: Serbian lands (Raška, Duklja, Zahumlje, Bosnia) were vassal principalities on a boundaries of Byzantine Empire. It reconstructed its state structure in Balkans' inland after defeating the First Bulgarian (971) and Samuil's empire (1014). Instead of Bulgarian patriarchate it also established autocephalous Hellenized archdiocese in Ohrid with new dioceses in Serbian lands. It lead to significant strengthening of church structure. Political relations between Serbs and Byzantium during the High and Late Middle Ages were marked by permanent struggle, alternation of war and peace times, with small Serbian states tending to establish themselves as independent and to gain territories in the south-east. And yet, paradoxically, it never endangered the process of assimilation of Byzantine cultural heritage and products.

Unity of Slavic ethnical element (contrary to Bulgaria), stable geographical position and political and church circumstances favourable for independent development in the period from 10th till 12th century were upgraded by formation of the Middle Ages Serbian literacy language – Serbian-Slavonic. Linguistic characteristics of Serbian speeches were equable by the time when Serbs accepted Slavic literacy and they were brought into language of transcribed books. That is to say, Old Slavonic language was adapted to phonological characteristics of these speeches, at first sporadically and later consistently. It resulted in forming Serbian-Slavonic, Serbian linguistic redaction of Old Slavonic language. The process lasted for decades, maybe longer than a century, by the mid-11th century.

уништења Првог бугарског (971) и Самуиловог царства (1014), у унутрашњости Балканског полуострва обновила своје државно устројство и успоставила аутокефалну, хеленизовану Охридску архиепископију уместо бугарске патријаршије, са новим епархијама на српским просторима на којима се, тако, црквена структура знатно учвршћује. Српско-византијски политички односи током читавог развијеног и позног средњег века били су обележени сталном борбом, наизменичним смењивањем ратног и мирнодопског стања у настојању српских државица да се устале као независне и да се територијално прошире на југоисток али, парадоксално, то никада није довело у питање процес усвајања византијских културних добара.

Јединственост етничког словенског елемента (за разлику од Бугарске), стабилан географски положај и повољне политичке и црквене околности за самосталан развој у периоду X–XII века биле су надограђене настанком језика српске средњовековне писмености – *српскословенског*. Наиме, језичке особине српских говора биле су уједначене до времена прихватања словенске писмености. Њихово уношење у језик преписиваних књига, односно прилагођавање старословенског фонолошким особеностима тих говора, најпре местимично а потом доследно, резултирало је формирањем српскословенског, српске језичке редакције старословенског језика. Процес је могао трајати деценијама, па и дуже од једног столећа, све до средине XI века.

Иако је српска писменост обележена као ћириличка, у њој су све до XII в. упоредно живела и глагољска традиција. О томе не говоре само фрагментарни трагови српске *глагољске писмености – Гршковићев одломак* и *Михановићев одломак* из средине или друге половине XII в, већ и њени снажни трагови на неким од

Although Serbian literacy was marked as Cyrillic, there was a persistent Glagolitic tradition within it, up to the 12th century. Not only fragmentary traces of *Serbian Glagolitic literacy* speak of it – *Gršković's* and *Mihanović's fragments* from the middle or the second half of 12th century – but clear traces on some of the most representative Cyrillic documents from the end of 12th century, such as *Miroslav's Gospel* and *Founding Charter of Hilandar*, as well. This is corroborated by long-term use of older Glagolitic books (e. g. *Gospel of Mary*, inscribed not later than the beginning of 11th century in Orthodox, Shtokavian speaking areas and used in Serbian Holy Mountain milieu by mid-14th century) and by presence of Glagolitic words, even whole inscriptions in Cyrillic books until the beginning of 16th century.

Beside alphabetical, Serbian literacy was characterized by its linguistic duality, too. Parallel use of literary and popular language in documents was confirmed in the oldest saved charters issued to Dubrovnik (from Stefan Nemanja, Grand Prince of Raška /Rascia/, 1186 and from Kulin, Ban of Bosnia, 1189) and it remained so up to the end of Middle Ages. Introductory and ending formulas show more or less literary pretensions and usually are inscribed in Serbian-Slavonic. Legal clauses in disposition are expressed mostly in vernacular, popular language.

Unlike Russian and Greek, *Latin literacy* did not have essential influence on the image of Serbian literature, although there was a certain western influence on literary ornamentation (again, chief example is *Miroslav's Gospel*). After conversion to Christianity, western part of Serbian population was influenced by Roman archdioceses on the Byzantine coast, in Split and Drač (Durrës). The Great Schism in 1054 left deep traces in Serbian lands at the halfway between Latin costal episkopacies and Greek archdiocese in Ohrid, with Ras as its part. In time, eastern influence

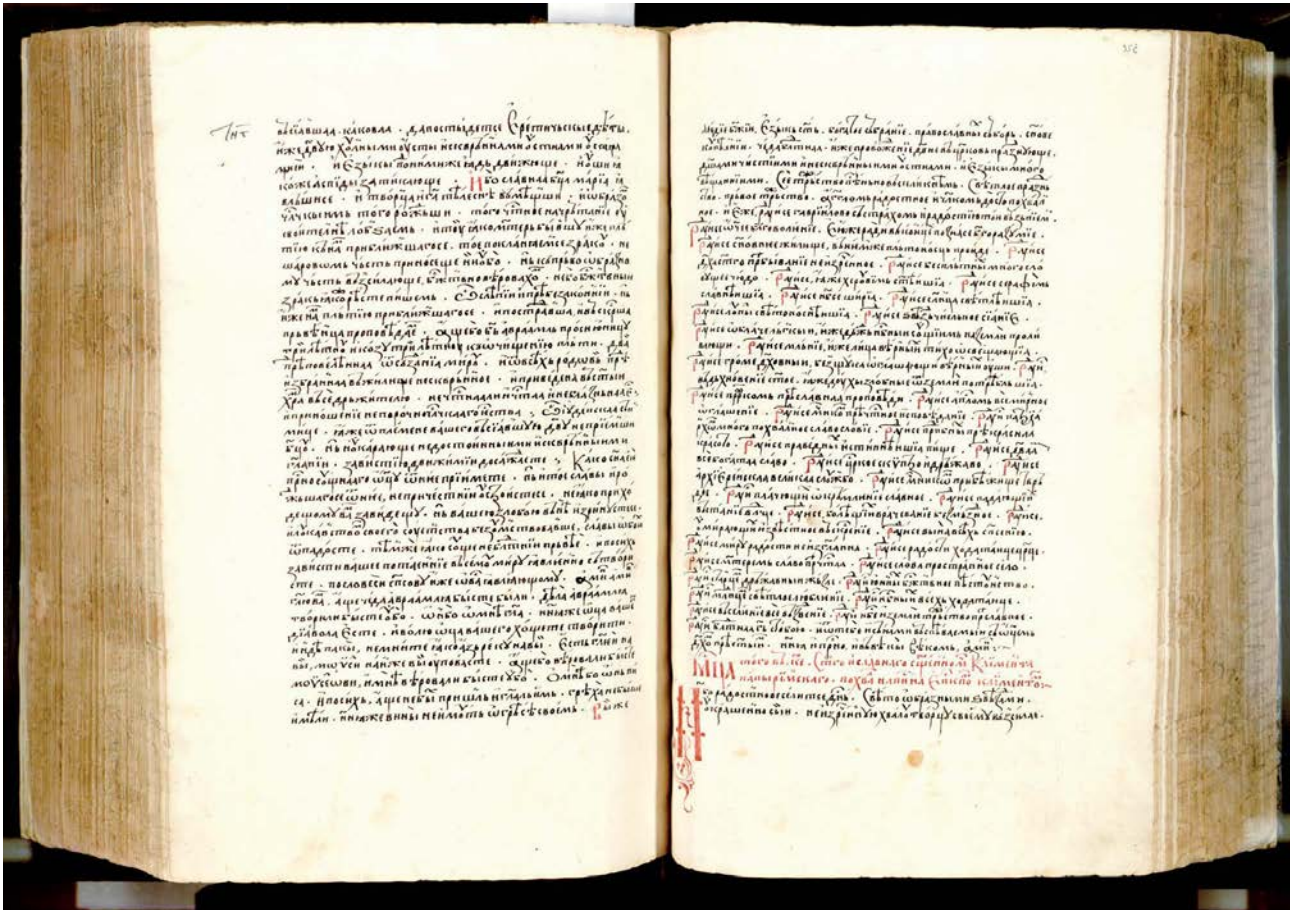

Панагирик грешної Дмитра, 1614–1625, л. 352а; НБС, Археографско одељење, Рс 59.
– *Слово св. Климента Охридскої о св. Клименту папи римском*

Panegyricon of the Sinful Dmitri, 1614–1625, fol. 352r; NLS, Department of Archaeography, Ms 59
– *St Clement of Ohrid's homily on St Clement, pope of Rome*

најрепрезентативнијих ћирилских споменика с краја XII в, попут *Мирослављевог јеванђеља* и *Хиландарске оснивачке повеље*. У прилог томе говори и дуготрајна употреба старијих глагољских споменика (нпр. *Маријино јеванђеље*, писано најкасније почетком XI в. на православном, штокавском подручју, коришћена је у српској светогорској средини до XIV в.), као и појава глагољицом исписаних речи и читавих записа у ћирилским књигама, све до почетка XVI в.

Осим двострукости у погледу писма, српску писменост одликовала је и двострукост у погледу језика. Напоредно коришћења књижевног и *народног језика* у документарној грађи посведочено је већ у првим сачуваним повељама Дубровнику (рашког великог жупана Стефана Немање из 1186, босанског бана Кулина из 1189), а тако остаје до краја средњег века. Уводне и завршне формуле, са већим или мањим литерарним претензијама, обично се исписују српскословенским књижевним језиком, док се саме правне одредбе у диспозитиву углавном изражавају народним, говорним језиком.

Савремена *латинска писменост*, за разлику од *руске* па и *античке грчке*, није суштински утицала на лик српске књижевности, иако су постојали западни утицаји у погледу књижног украса (о чему, опет, сведочи *Мирослављево јеванђеље*). По христијанизацији, западни део српског живља био је под утицајем римских архиепископија византијског приморја, у Сплиту и Драчу. Велики раскол из 1054. оставио је крупне трагове у српским земљама, на средокраћи између латинских приморских епископија и грчке Охридске архиепископије чији је саставни део био Рас. Временом је превладао источни утицај, чему су допринели византијски војни успеси у првој половини XII в. који су пресекли везе Рашке с приморјем,

prevailed, partly because of Byzantine military successes during the first half of 12th century that cut connections between Raška and Adriatic coast, partly because of well established monasticism of eastern type and finally, because of papal suppression of vernicular literacy. Indeed, common heritage was attended up to the 13th century on the basis of Cyril and Methodius achievements, but mostly through exchange of confessionally neutral, apocryphal and fictional contents (Serbian *Alexandre romance*, *Novel of Troy*, *Story of India* and chivalric romances like *Tristan* were created under Latin influence).

Main characteristics of Serbian literacy were sublimated during the reign of Grand Prince Stefan Nemanja (1168–1196), later St Simeon, when search for a distinctive path of Serbian literature was ended. Final independence of Serbian state was of crucial importance for that, as well as the independence of church (thanks to efforts of St Sava the autocephalous Ortodox archdiocese was declared in 1219 and Bar, which was within Nemanjić's state, prevailed over Dubrovnik as a centre of Roman Catholic Church in the mid-13th century).

The earliest known genuine work of old Serbian literature, *Life of John Vladimir* was written almost immediately after violent death of this Doclean prince (1016), but the literature itself got its recognizable thematic circles, known writers, elaborated poetics and stylistic means only by the time of Stefan Nemanja. It lasted up to the 18th century, in some cases even longer. It could be easily explained by the fact that after the fall of Serbian lands under Turkish control Serbian Orhodox Church and Serbian-Slavonic language were of crucial importance for preservation of intellectual and national self-consciousness. Đorđe Trifunović argues that decisive factors of old Serbian litrature were Orthodox faith and consequential contents and understanding of creativity;

постојање утемељеног монаштва источног типа, као и папино сузбијање писмености на говорним језицима. Додуше, заједничко наслеђе неговано је до XIII века на кирилометодијевским основама, али махом на размени конфесионално неутралних, апокрифних и белетристичких садржаја (под латинским утицајем настају српска *Александрида*, *Роман о Троји*, *Прича о Индији*, ритерски романи попут *Тристана*).

Главне особине српске писмености сублимиране су у време великог жупана Стефана Немање (1168–1196), касније св. Симеона, када се окончава потрага за особеним путем српске књижевности. Овоме је пресудно допринело коначно осамостаљење српске државе, али и из тога проистекла црквена самосталност (проглашење аутокефалне православне архиепископије 1219. заслугом св. Саве и превладавање Бара, који је био у саставу немањићке државе, над Дубровником, као средишта римокатоличке цркве средином XIII в).

Иако је најраније познато оригинално дело старе српске књижевности, *Житије Јована Владимира*, написано убрзо после насилне смрти овог дукљанског кнеза (1016), она тек сада добија своје препознатљиве тематске кругове, познате писце, изграђену поетику и стилска средства. Трајала је све до XVIII века, а у појединим случајевима, и касније, што се лако може објаснити чињеницом да су после пада под Турке (1459) Српска православна црква и српскословенски језик били од пресудног значаја за одржавање духовне и националне самосвести. Одлучујући чиниоци старе српске књижевности били су, по Ђорђу Трифуновићу, православна вера и из ње проистекли садржаји и поимање стваралаштва, непрекидно духовно зрачење Византије (са православљем у корену), без обзира на променљивост политичких односа, и постојање

permanent intelectuall radiance of Byzantium (with Orthodoxy in its roots), regardless of political fluctuations, and the existence of Serbian-Slavonic language that was used for reception of Byzantine literature and for creation of original one. Its main driving force was long-standing, holy Nemanjić dynasty (1168–1371). Also an important factor was 'ancient Slavic community' (Slavia othodoxa, term coined by Ricardo Picchio), Russian-Bulgarian-Serbian cultural space connected by tradition of orthodoxy and Old Slavonic language.

Beside general tendencies, Serbian 13th century literacy and literature were permanently marked by harmony between strengthened Rascian literary and copying centres on the one hand, and Serbian centres on the Holy Mountain that extensively cultivated Old Slavonic tradition, on the other. The harmony is personified in founders of Hilandar, Serbian monastery on the Holy Mountain – St Simeon and St Sava.

Members of Nemanjić dynasty were the first known writers, among the first Serbian saints, first literary heroes and moral examples even for future ruling dynasties; in literary presentations they are more paragons of intellectual life than warriors or statesmen. Stefan Nemanja himself was ideologist who secured internationally recognized place of Serbia in the community of Byzantine nations; founder of Hilandar, Studenica and other cultural centres; embodiment of one of the most important Serbian rulers' ideals: ruler-monk-saint, as well as a literary hero, louded by his sons St Sava and Stefan Prvovenčani (Stephen the First-Crowned) who were the first known literates. Of course, holy Nemanjić dynasty was not the only thematic set of the old Serbian literature: in time, it was widened with other national and universal Christian heroes. Development of local saints' cults, determined by need to have someone familiar as a prayerful representative in Heaven, by the

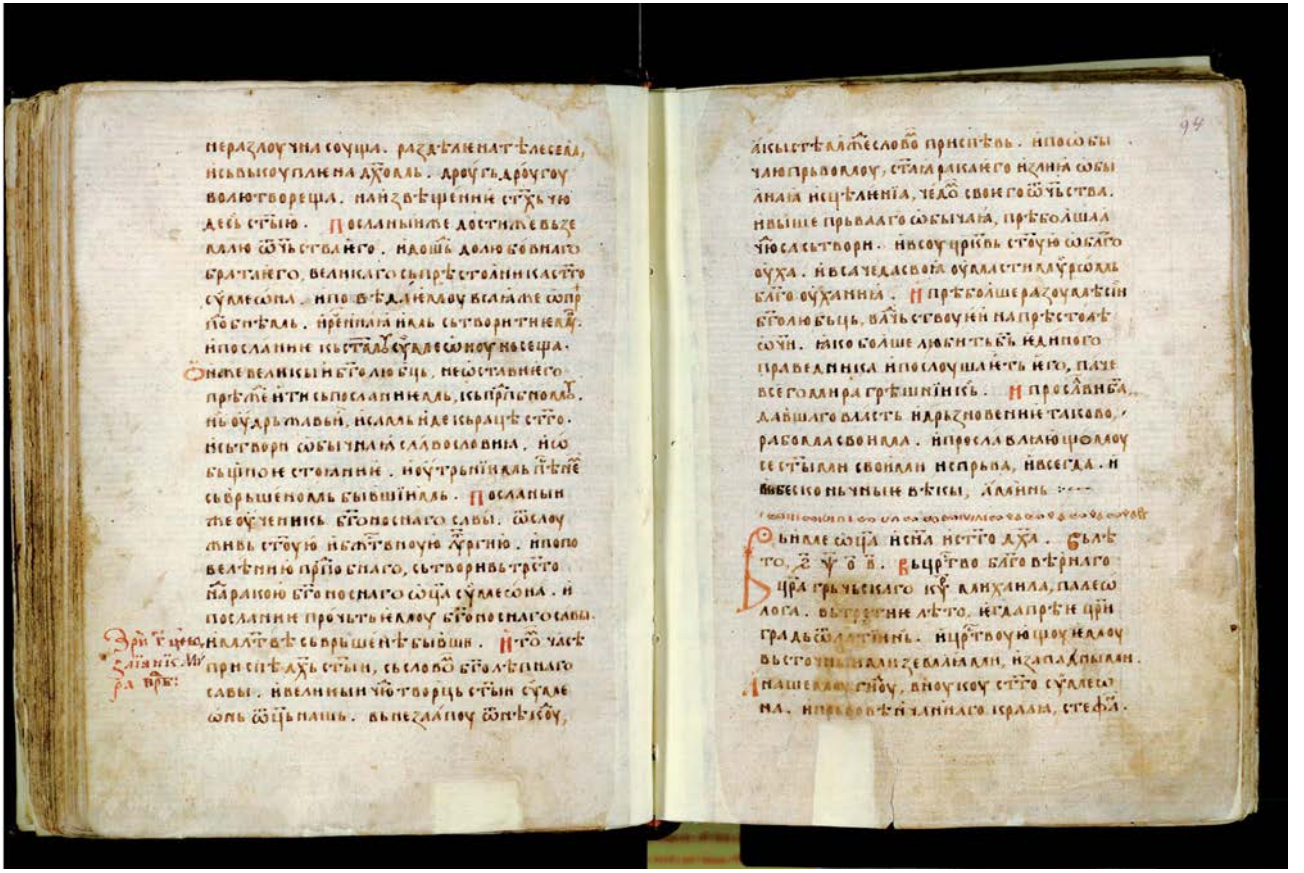

Зборник српских житија таха Марка, 1370/75, л. 94а; НБС, Археографско одељење, Рс 17.
– Почетак Доментијановог поговора *Житију св. Симеона*

Taha Mark's Miscellany of Serbian hagiographies, 1370/75, fol. 94r; NLS, Department of Archaeography, Ms 17
– The beginning of Domentian's afterword for the *Life of St Simeon*

српскословенског, језика прихватања византијске и стварања сопствене књижевности; њену главну покретачку снагу чинила је дуговека светородна династија Немањића (1168–1371). Такође, међу битне чиниоце спада постојање „православног словенства“ (Slavia orthodoxa, термин Рикарда Пикја), руско-бугарско-српског културноисторијског простора повезаног традицијом православља и старословенског језика.

Српску писменост и књижевност XIII века, осим општих токова, трајно обележава склад стваралаштва оснажених рашких књижевно-преписивачких средишта, с једне стране, као и светогорско-српских, где је увелико негована старословенска традиција, с друге. Овај склад оличавају личности оснивача Хиландара, српског манастира на Светој Гори – св. Симеона и св. Саве.

Немањићи су били први познати српски писци, међу првим светитељима, први књижевни јунаци и морални примери, чак и будућим владарским династијама; иначе, у књижевности се више представљају као узори духовног живота него као ратници или државници. Сам Стефан Немања био је идеолог који Србији обезбеђује међународно признато место у заједници византијских народа, утемељивач Хиландара, Студенице и других културних средишта, отелотворење једног од најважнијих српских владарских идеала: владар-монах-светитељ, као и књижевни јунак кога опевају његови синови, први познати српски средњовековни књижевници, св. Сава и Стефан Првовенчани. Наравно, светородна лоза Немањића није чинила једини тематски круг старе српске књижевности: он је временом проширен другим националним и општехришћанским јунацима. Развој култова локалних светитеља, одређен потребом за молитвеним заступништвом неког из свог рода, од

15th century led to *Srbljak*, a sort of festal menaion with services devoted exclusively to saints of Serbian origin.

During the reign of king Milutin (1282–1321) a significant turn in Serbian-Byzantine relations occurred: after decades of co-operation and alliance Rascia made great territorial expansion at the expense of Byzantium; state institutions, royal court and the idea of a ruler went through the process of Byzantinization, and the attitude towards spiritual paragons was raised to a higher level. Constantinople became place of frequent contacts of Serbian intellectual and spiritual elite, primarily from Hilandar, that carried out diplomatic activities in the capital of the world on behalf of king Milutin. They've got familiar with all the mayor tendencies, movements and works of literacy, philology, philosophy and theology of the capital. By raising new katholikon in Hilandar and through valuable gifts for the monastery, Milutin strengthened foundations of a centre that identified Serbian nation as an equal member of the Byzantine world's spiritual community. At the same time, constant relations were maintained with other focal points of Greek culture, such as Thessaloniki, Serres, Jerusalem and Sinai, where Serbian books were redacted, translated and inscribed, too.

It was a time when views of translating and redacting jobs and of written text in general began to change: criticality and meticulousness are seen as desirable characteristics of intellectual work. In translation, that led to replacement of creative approach by philological accuracy, with 'word-for-word' principle. Indicative of it is the inscription made by a scribe of *The Gospel of King Stephen Dušan*. This scribe was a monk at Great Lavra who was translating from the Greek original from his monastery and left serious warning for future copyists not to change his text because many Serbian books were spoiled by insufficient knowledge of Greek. In pursuit for authenticity of texts that carried Orthodox

XV в. доводи до стварања *Србљака*, врсте празничног минеја са службама посвећеним искључиво светитељима српског порекла.

Значајан преокрет у српско-византијским односима настаје у време краља Милутина (1282–1321): велико територијално ширење Рашке на рачун Византије претходило је сарадњи и савезништву у наредним деценијама; долази до византинизације државних институција, краљевог двора, владарског идеала, а однос према духовним узорима подигнут је на виши ниво. Цариград постаје место честих контаката српске интелектуално-духовне елите, превасходно оне хиландарске, која за краља Милутина обавља дипломатске послове у престоници света, са свим важнијим кретањима, појавама и делима престоничке књижевности, филологије, филозофије и теологије. Милутин је, подизањем новог хиландарског католикона и великим материјалним давањима за овај манастир, утврдио темеље једног средишта преко којег се српски народ легитимисао као равноправни члан духовне заједнице византијског света. Упоредо, одржаване су сталне везе са другим жариштима грчке културе попут Солуна, Сера, Јерусалима и Синаја, где се такође редигују, преводе и исписују српске књиге.

То је и време у које почиње да се мења однос према преводилачком и редакторском послу и писаном тексту уопште: истичу се критичност и акрибичност као врлине у интелектуалном раду, што у преводилаштву води ка замени креативног приступа филолошком тачношћу, према начелу реч за реч. Индикативан је запис писара *Четворојеванђеља краља Стефана Душана*, монаха Велике лавре који ради према грчком изводу из свог манастира и који оставља озбиљно упозорење будућим преписивачима да не мењају његов текст, јер су многе српске књиге

doctrine, new translations into Serbian-Slavonic were done for liturgical books such as *Jerusalem Typicon* and versed synaxarion (*prologue*), works of ascetic character (*The Ladder*), as well as some classical compositions of Byzantine theology and literature (e. g. corps of Pseudo-Dyonisios the Areopagite) and contemporary authors, participants in Hesychast controversy (Gregory of Sinai, Gregory Palamas, Philotheos Kokkinos, Nicephoros Callistos Xantopoulos).

Tendency of philological rigidity in theory and practice was at its peak during despotates of Lazarević and Branković families, the last independent Serbian medieval states (1392–1459). Main preoccupations of the age was knowledge of their own position in difficult times (constant danger of Turkish conquest) in the context of the overall history of salvation; this generated translations of some books of the *Old Testament* and their *commentaries*, of *Paleia* and of Byzantine chronicles, with constant reliance on intellectual and spiritual talents and experiences of Serbs from the Holy Mountain. Gregory, learned monk from Hilandar, for example, while listing ancient and medieval literature on the earliest period of human history, states that Despot Stephen himself provided him with the excerpt of *Paralipomenon* by John Zonaras that he copied in 1408. The culmination of philosophical and transcendental speculations and ideas of the time is *Word of Love*, the original work of that enlightened ruler.

Serbian-Slavonic literacy proved to be particularly resistant and vital during Turkish reign, in periods when and to the extent to which it was possible, in the spirit of tendencies already described.

упропаштене због недовољног познавања грчког. Ради тежње ка аутентичним текстова који преносе православно учење, изнова се на српскословенски преводе богослужбене књиге попут *Јерусалимског типика* или стиховног синаксара (пролога), дела аскетског карактера (*Лествица*), као и неки класични састави византијске теологије и књижевности (нпр. корпус Псеудо-Дионисија Ареопагита), али и дела савременика, учесника исихастичке контроверзе (Григорије Синаит, Григорије Палама, Филотеј Кокин, Никифор Калист Ксантопул).

Правац филолошке строгости и у теорији и у пракси врхунац доживљава у време деспотовине Лазаревића и Бранковића, последње самосталне српске средњовековне државе (1392–1459). Основна преокупација епохе била је спознаја сопственог места у тешком историјском тренутку (непрестане опасности од турског освајања) у контексту свеукупне историје спасења; отуда и преводи појединих старозаветних књига и њихових тумачења, Палеје и византијских хроника, уз константно ослањање на интелектуално-духовне таленте и искуства Срба Светогораца. Учени хиландарски монах Григорије, на пример, набраја античку и средњовековну литературу о најранијем периоду људске историје, наводећи и то да му је извод *Паралипомена* Јована Зонаре који је преписао (1408), обезбедио лично деспот Стефан. Врхунац филозофско-трансцендентних размишљања и поимања епохе представља *Слово љубве*, ауторско дело тог просвећеног владара.

Српскословенска писменост се посебно отпорном и виталном показала током турске владавине, у периодима и у мери у којој је то било могуће, а у духу већ наведених тенденција.

Manuscript Collections

Collections formed over time by accumulation of books in monasteries and churches, as a result of the way of life, liturgical needs and personal preferences of their creators, collectors and users are not numerous today: most important saved collections belong to monasteries, Hilandar, Dečani, Patriarchate of Peć, Nikoljac, Krka, St Trinity in Pljevlja. Many of old cultural centres were left partly or completely without collections of manuscripts (e. g. Studenica, Mileševa, Sopoćani, Gračanica, Ravanica and others), because of historical circumstances and natural decay and because of emergence of scientific interest that resulted in formation of cultural collections. Largest collections of that kind in Serbia belong to the Museum of Serbian Orthodox Church, National Library of Serbia, Library of the Serbian Patriarchate, Matica Srpska Library, Serbian Academy of Sciences and Arts and University Library in Belgrade.

There are two paradigmatic examples of the destiny of Serbian manuscript collections and of the old Serbian literacy as a whole. The first one is the National Library of Serbia's collection that used to be the largest Serbian collection with more than thousand inscribed and early printed books. It was heavily damaged during the First World War when tens of most valuable copies disappeared. In the Second World War, during the German bombing of Belgrade in April 1941, it was burnt completely! Only one codex survived, *Miscellany of Serbian hagiographies* inscribed by Hilandar monk Taha Mark (so-called monk Mark). The scale of disaster is indicated by the fact that it is approximately fifteen percent of total known Serbian manuscript treasures; in a reconstructed collection, from 1942 to date, there are only 302 units.

The other and different example is Hilandar collection. Protected by the Athonite autonomy, Hilandar had far and

● *Довољско четворојеванђеље*, друга четвртина XVI в., л. 7а; НБС, Археографско одељење, Рс 638.
– Грчка минијатура јеванђелисте Матеја са почетка XI в. и почетак *Јеванђеља по Матеју*

● *Tetra-Gospel from Dovolje*, second quarter of the 16th century, fol. 7r; NLS, Department of Archaeography, Ms 638
– Greek miniature of Matthew the Evangelist from the beginning of the 11th century and the beginning of *Gospel of Matthew*

Рукописни фондови

Фондови настали нагомилавањем књига у манастирским и црквеним срединама током времена, као последица начина живота, богослужбених потреба и личних афинитета њихових твораца, сакупљача и корисника, данас су малобројни: најзначајније очуване збирке припадају манастирима Хиландару, Дечанима, Пећкој патријаршији, Никољцу, Крки, Светој Тројици у Пљевљима. Многа стара културна жаришта остала су делимично или у потпуности без својих рукописних фондова (нпр. Студеница, Милешева, Сопоћани, Грачаница, Раваница и др.), како услед историјских околности и природног пропадања тако и услед рађања научног интересовања које је за позитивну последицу имало настанак културолошких збирки. Највеће такве збирке у Србији припадају Музеју Српске православне цркве, Народној библиотеци Србије, Патријаршијској библиотеци, Библиотеци Матице српске, Српској академији наука и уметности и Универзитетској библиотеци у Београду.

Два су парадигматична примера судбине српских рукописних фондова, а самим тим и старе српске писмености уопште. Први је пример фонда Народне библиотеке Србије: некада највећа српска збирка од преко хиљаду рукописних и старих штампаних књига, тешко је оштећена у Првом светском рату нестанком неколико десетина највреднијих примерака, а у Другом, током немачког бомбардовања Београда, априла 1941, изгорела је у потпуности! Преживео је само један кодекс – *Зборник српских житија* писара Таха Марка, хиландарског порекла. Размере катастрофе показује чињеница да је реч о отприлике 15% укупног познатог српског рукописног блага; у обновљеној збирци, од 1942. до данас су окупљене тек 302 јединице.

away historically more peaceful time than cultural centres in Serbia, although it was subjected to raids and accidents such as great fires in 1772, 1776 and 2004 when, it is known for certain, books and documents were destroyed. The present collection was formed during the 19th and in the beginning of the 20th century by joining manuscripts from the monastery and its cells into one collection. Credited monk from Hilandar, Sava, who was born a Czech (Slavibor Brayer), organized it. It consists of more than eight hundred Slavonic manuscript codices or fragments dating from the 12th to the 20th century. More than four-fifths of all units originated in Hilandar and its sketes and cells where the 'silent' way of life enabled undisturbed intellectual work: primarily in hermitage of St Sabbas the Sanctified in Karyes and in skete of Transfiguration at Svete vode (Holy Waters) locality. A number of books was written outside, as a gift to Hilandar; today the most famous among them, *Danil's miscellany* from 1557 was inscribed in Mileševa.

When it comes to dissipation of the collection, except for books that were destroyed in a natural way or because of accidents, a significant number was allotted. Nowadays, they are dispersed through collections worldwide, from Sinai and Vladivostok to Oxford and Paris. Since the 13th century, Hilandar monks themselves started giving valuable books to their benefactors; still, alienation of most codices and fragments was caused in the 19th century by increased scientific interest in the monastery and is linked with names of Jernej Kopitar, Viktor Ivanovich Grigorovich and hieromonk, later bishop, Porfiry (Uspensky). It should be mentioned that during the visit of Serbian king Alexander I Obrenović to Hilandar (1896) monks gave to the homeland the most precious document (Simeon's *Founding Charter*, now lost) and book (*Miroslav's Gospel*); at the same time, three very important manuscripts were borrowed to Dimitri, bishop of Šabac, and were never

Други, другачији је пример хиландарског фонда. Штићен светогорском аутономијом, Хиландар је имао кудикамо мирнији историјски пут од културних средишта у Србији, иако је и сам неретко био изложен пљачкашким упадима и несрећама попут великих пожара из 1722, 1776. и 2004. у којима су, поуздано се зна, страдале и књиге и документи. Данашња хиландарска збирка формирана је сливањем рукописа из манастира и његових келија у јединствен фонд током XIX и почетком XX в; уредио ју је и каталогизовао заслужни хиландарски монах Сава, родом Чех (Славибор Брајер). Чини је преко 800 словенских рукописних кодекса или одломака, насталих од краја XII до почетка XX в. Више од четири петине јединица настало је у Хиландару или његовим скитовима и келијама, у којима је „молчални", аскетски начин живота омогућавао неометан интелектуални рад: пре свега, у испосници Светог Саве Јерусалимског у Кареји и у скиту Преображења на локалитету Спасове Воде. Известан број књига писан је као уздарје Хиландару, изван њега; данас најпознатији међу њима, *Данилов зборник* из 1557, преписан је у Милешеви.

Када је реч о осипању фонда, осим књига пропалих природним путем или у споменутим недаћама, знатан број је отуђен и данас раштркан по светским колекцијама, од Синаја и Владивостока до Оксфорда и Париза. Већ су сами Хиландарци, почев од XVI века, поклањали вредне књиге својим добротворима; ипак, отуђивање највећег броја кодекса или фрагмената последица је пораста научног интересовања за манастир у XIX веку и везано је за имена Јернеја Копитара, Виктора Ивановича Григоровича и јеромонаха, касније епископа Порфирија (Успенског). Треба споменути и да су приликом посете српског краља Александра I Обреновића Хиландару (1896) returned, among them was the oldest copy of *Life of St Sava* by Theodosios.

When Hilandar was founded (1198) St Sava could have had to find necessary books in order to alleviate monastic life. He found them in the Holy Mountain ambiance. In addition to Greek, there were Russian and Bulgarian books, too; of course, some books came from the parent state. It is confirmed by traces of the original monastery library: Glagolitic *Hilandar Leaves* – a fragment from Instructions of Cyril of Jerusalem, Russian *Sticherarion* (with neumes), a part of *Heirmologion* and Bulgarian *Prophetologion*. From the same period, the end of the 12th and the beginning of the 13th century, dates two luxurious evangelistaries, *Miroslav's* and *Vukan's Gospels*, although it is uncertain when did they appear in the monastery.

The original library also had founding documents, charters and *typicons*. Hilandar enjoyed the status of imperial lavra, was independant from Holy Mountain protos authority, founded by charters of Emperor Alexios III Angelos who put the monastery under full control of Simeon and Sava and explicitly designated it for monks of Serbian origin. Immediately after that, Simeon issued the establishing charter; Sava's participation in drafting it was the beginning of his literary work and of the genuine Serbian hagiographical literature, too. Text of this charter defines the place of young Serbian state in global order and explains Nemanja's motives for abdication, becoming a monk, leaving for Holy Mountain and building Hilandar to which he donated basic estate, mostly in Kosovo and Metochy. Thus Simeon founded Hilandar and in the same time indicated to his successors the range and the purpose of their power. Soon after, Sava composed two *typicons*, for Karyes cell of St Sabbas the Sanctified and for Hilandar; by parallelly establishing cellular and coenobitic way of life he enabled full spiritual growth of each and every monk.

отаџбини поклоњени најдрагоценији документ (данас изгубљена Симеонова оснивачка повеља) и књига (*Мирослављево јеванђеље*); истовремено су шабачком епископу Димитрију позајмљена три никада враћена, изузетно значајна рукописа, међу којима је био и најстарији препис Теодосијевог *Житија св. Саве*.

Приликом оснивања Хиландара (1198), књиге неопходне за оживљавање манастирског живота св. Сава је могао и морао да потражи у светогорском окружењу у којем су се, осим грчких, могле наћи и руске и бугарске књиге; неке од њих су, свакако, пристигле и из матице. То потврђују обриси првобитне манастирске библиотеке: глагољски *Хиландарски листићи* – одломак из Поука Кирила Јерусалимског, руски појачки *Стихирар* и један део *Ирмологиона*, као и бугарски *Паримејник*. С краја XII – почетка XIII в. су и два раскошна изборна јеванђеља писана у Србији, *Мирослављево* и *Вуканово*, за која, ипак, није извесно када су се обрела у манастиру.

Првобитној библиотеци су припадали и оснивачки документи, тачније, повеље и типици. Статус Хиландара као царске лавре, независне од власти светогорског прота, утемељен је хрисовуљама цара Алексија III Анђела који ставља манастир под пуну власт Симеона и Саве и експлицитно га намењује монасима српског порекла. Сам Симеон одмах потом издаје оснивачку повељу; Савино учешће у њеном састављању представља зачетак његовог књижевног рада и, тиме, оригиналне српске житијне књижевности. У повељи је одређено место младе српске државе у светском поретку и објашњени су мотиви Немањине абдикације, замонашења, одласка на Свету Гору и подизања Хиландара, којем је поклоњен основни баштински посед, махом на Косову и Метохији. Тако је Симеон утемељио Хиландар и,

Development of extensive literary and transcribing activities at Hilandar that followed determined Serbian medieval literacy in multiple ways. It is hard to list all books, oldest of the kind in Serbian-Slavonic, and in Slavonic literacy in general, that were or still are part of Hilandar library: the *Tetra-Gospels*, *Aprakos*, *commentaries* of the Holy Scriptures, collections of dogmatic and moral instructions, *Life of St Simeon* by Stefan Prvovenčani, the oldest Slavonic translation of *Stefanit and Ichnilat*, a transcription of *prophetologion* that stands on the head of its textological tradition...

Hilandar monks put crucial seal on genuine Serbian literary activities: after St Sava, in the mid-13th century his pupil Domentian wrote exceptional hagiographies of St Simeon and St Sava; some time later, worked Theodosios who wrote original and modificated ecclesiastical poetry and prose; creation of *Danil's Miscellany*, from the first half of the 14th century, an indigenous collection of hagiographies and hagiographical notes on Serbian saints from among the rulers and archbishops required decades of efforts; and later, during the Turkish reign, certain literary inscriptions or epistles glittered. Among the most beautiful is the record made by Monk from Dalša who inscribed the *Radoslav's Tetra-Gospels*. He left a touching testimony about how he came to homeland, after Despot Stephen had invited him, about books he should have to copy and about sad situation prevailing in Serbia after Despot's death.

The greatest period of literary work at Hilandar, both in terms of variety of contents and of quality of book production, was the 14th century. An extensive translating and redacting activity was developed at the same time. It was closely connected with the need for Hilandar monks to take a stand on current spiritual trends, especially Hesychastic ones that initiated new translations and redactions of some liturgical books and numerous

истовремено, указао својим наследницима на домете и сврху њихове власти. Сава је убрзо саставио и два типика, *Карејски* и *Хиландарски*; устројивши упоредо келиотски и киновијски начин живота, он је омогућио пуни духовни развој сваког монаха.

Развитак обимне књижевне и преписивачке делатности у Хиландару, који је уследио на овим основама, вишеструко је одредио српску средњовековну писменост. Тешко је набројати књиге, најстарије своје врсте у српскословенској или уопште словенској писмености, које су чиниле или и даље чине део хиландарске библиотеке: четворојеванђеље, изборно јеванђеље, тумачење Светог писма, зборници догматских и моралних поука, затим, *Житије св. Симеона* од Стефана Првовенчаног, најстарији словенски превод *Стефанита и Ихнилата*, препис паримејника који стоји на челу текстолошке редакције којој припада...

Хиландарци су дали пресудан печат оригиналном српском књижевном деловању: након св. Саве, његов ученик Доментијан је средином XIII в. написао изузетна житија св. Симеона и св. Саве; нешто касније је деловао Теодосије, чији се опус састоји од новостворених и прерађених дела црквене поезије и прозе; стварање *Даниловог зборника*, аутохтоне збирке хагиографија и хагиографских белешки о српским светитељима из редова владара и архиепископа, захтевало је вишедеценијски труд у првој половини XIV века; и касније, током турске владавине, блистају поједини литерарни записи или посланице, на пример. Међу најлепшима је запис писара *Радослављевог јеванђеља* из 1428/29, Инока из Далше, који оставља дирљиво сведочанство о начину на који је, на позив деспота Стефана, дошао у отаџбину и о књигама које је за њега требало да препише, те о тужним приликама у Србији након деспотове смрти.

Најсјајнији период хиландарског књижевног деловања, како у погледу разноврсности садржине књига, тако и у

Архијерејски чиновник, око 1688. и 1705, л. 30а; НБС, Археографско одељење, Рс 640. – Почетак литургије св. Јована Златоуста

Hieratikon, ca 1688 and 1705, fol. 30r; NLS, Department of Archaeography, Ms 640 – The beginning of St John Chrysostom's Liturgy

погледу квалитета њихове израде, био је XIV век. Тада се развија и обимна преводилачко-редакторска активност, у најтешњој вези с потребом Хиландараца да се одреде према актуелним духовним струјањима, нарочито оним исихастичким, те отуда нови преводи и редакције неких литургијских књига и великог броја састава класичне и савремене теолошко-аскетске византијске литературе. Отуда је, између осталог, произашао дечански зборник *Слова Григорија Паламе* који садржи прву, нередиговану варијанту једног Паламиног трактата, непознату у грчком изворнику. Такође, треба нагласити труд хиландарског игумана Никодима, потоњег српског архиепископа, који је прегао да преведе Јерусалимски типик као основни канонски акт Српске цркве, чији је препис изгорео заједно са Народном библиотеком Србије; *Хроника Георгија Амартола* је преведена у контексту поимања места новоствореног српског царства (1346) у светској историји; касније превођени, редиговани или преписивани наслови (XV век) указују на пораст интересовања за богословско сагледавање светске историје, обојено апокалиптичним тоновима; захваљујући размени духовних, уметничких и других искустава на путовањима организованим ради прикупљања прилога током турске окупације, Хиландарци су израдили српскословенски препис *Јудејског рата* Јосифа Флавија, са руског предлошка.

До превласти штампане књиге дошло је неумитно, из практичних разлога, мада је са умножавањем текста путем преписивања настављено све до XIX в. Најзнаменитији хиландарски писар претходног столећа, Теодосије, књиге није само преписивао, него их је и „преносио“ на „црквенословенски“ језик, чиме је недвосмислено озваничен крај српскословенске писмености.

compositions of classic and contemporary theological and ascetical Byzantine literature. One product, among others, was a miscellany from Dečani, *Homilies of Gregory Palamas*, with the first, non-redacted variant of one of Palama's treatises, unknown in Greek original. Endeavors of Hilandar's abbot Nikodemos should be noted, too. He later became Serbian archbishop and decided to translate the *Jerusalem Typicon* that was basic canonical document of Serbian Church. That copy burned together with the National Library of Serbia. George Harmatolos' *Chronicle* was translated in the context of understanding the place of newly born Serbian empire (1346) in global history; titles that were translated, redacted or inscribed later (15th century) show increased interest in theological perception of global history, stained with apocalyptic tones; during the Turkish occupation, thanks to spiritual, cultural and other experiences gathered on their travels in order to collect contributions, Hilandar monks produced Serbian-Slavonic transcript of Joseph Flavius' *The Jewish War*, from Russian template.

Printed books inevitably prevailed, reasons were practical, although copying texts by hand existed until the 19th century. The most honourable scribe from Hilandar in the 18th century, Theodosios was not only copying, but 'transferring' books into 'Church-Slavonic' language and thus unequivocally marked the end of Serbian-Slavonic literacy.

Národní knihovna
České republiky
National Library
of the Czech Republic

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

НАРОДНА
БИБЛИОТЕКА
СРБИЈЕ
БЕОГРАД

НАШЕ ИЛИ ТУЂЕ / OURS OR ALIEN

СРЕДЊОВЕКОВНА ПИСАНА КУЛТУРА БАЛКАНА И СРЕДЊЕ ЕВРОПЕ

Ова публикација је објављена у оквиру међународног пројекта EMBARK поводом истоимене изложбе у Народној библиотеци Србије.

Аутори: Томаш Климек, Никола Икономов, Владан Тријић

За издавача: Дејан Ристић

Главни и одговорни уредник: Дејан Ристић

Уреднице: Гордана Љубановић и Тамара Бутиган-Вучај

Превод: Гордана Љубановић (прва два рада на српски; трећи рад на енглески)

Дизајн корица, графичко уређење и слог : Павел Хелисек и Хелис д.о.о./ Helis d.o.o.; Рагеб Кокаш (за издање на српском језику)

Фотографије: Национална библиотека Чешке Републике; Никола Икономов; Јордан Заимов; Археолошки музеј у Великом Преславу; Црквени историјски и археолошки институт, Софија; Јавна библиотека "Иван Вазов" у Пловдиву; Народни музеј, Београд; Народна библиотека Србије

Штампа: СГР Оригинал

Издање Народне библиотеке Србије; 1. издање, Београд 2012

Тираж: 500

WRITTEN CULTURE IN THE BALKANS AND CENTRAL EUROPE IN THE MIDDLE AGES

A publication issued as a part of the international project EMBARK and on the occasion of the homonymous exhibition at the National Library of Serbia

Authors: Tomáš Klimek, Nikola Ikonomov, Vladan Trijić

For the Publisher: Dejan Ristić

Editor-in-Chief: Dejan Ristić

Editors: Gordana Ljubanović ; Tamara Butigan-Vučaj

Translation: Gordana Ljubanović (the first two studies into Serbian; the third study into English)

Cover design, graphic layout and typeset:Pavle Helisek; Helis d.o.o.; Rageb Kokash (for the edition in Serbian)

Photographs: National Library of the Czech Republic; Nikola Ikonomov; Jordan Zaimov; Archaeological Museum of Veliki Preslav; Church Historical and Archival Institute, Sofia; Plovdiv public library 'Ivan Vazov'; National Museum, Belgrade; National Library of Serbia

Printed by: SGR Original

Published by the National Library of Serbia; 1st edition, Belgrade 2012

N° of copies: 500

Дистрибуција / Distribution: Народна библиотека Србије / National Library of Serbia
Одељење за представљање и пласман књиге / Promotion and Sales Department: Скерлићева 1, 11000 Београд /
Skerliceva 1, 11000 Belgrade, Serbia/ Телефон / Phone: +381 11 2434 853, е-пошта / email: puresic@nb.rs

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ
NATIONAL LIBRARY OF SERBIA
2012

9 788070 506066